صحيح عقيدا

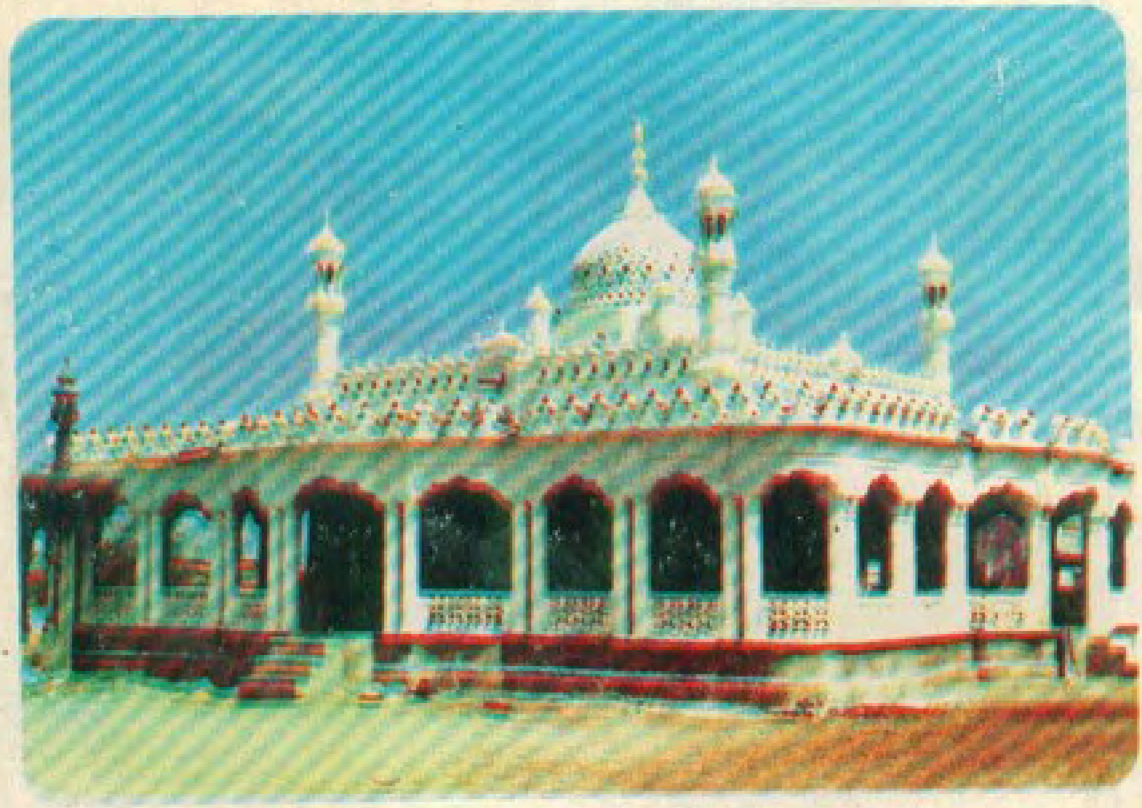

از قلم
صاحب العلم و العرفان
حضرت خواجه محمد حسن جان سرهندي مجددي
فاروقي (قدس الله سره)

فهرست

مضمون	صفحو
١- مهاڳ	
٢- ديباچو	
٣- توحيد	٩
الله تعاليٰ جي پاڪائي جو شان	١٠
خدا جي زندگي ۽ طاقت جو بيان	١١
خدا جي علم جو بيان	١٢
الله تعاليٰ جي ارادي جو بيان	١٣
خدا جي ڏسڻ ۽ ٻڌڻ جي قوت	١۴
خدا تعاليٰ جو ڪلام	١۴
۴- منصب رسالت جو بيان	١٨
۵- امت محمديه جو ٧٣ فرقن ۾ ورهائجڻ	٣٢
٦- قرآن مجيد ۾ حقيقت ۽ مجاز جو بيان	٣٧
٧- نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم کي علم غيب جو حاصل هجڻ	٣۴
٨- ايصال الثواب (ميت کي ثواب پهچائڻ)	۴٣
صدقي جو ثواب پهچڻ	۴٦
روزي جو ثواب پهچڻ	۴٧
حج جو ثواب پهچڻ	۴٨
قرآن مجيد جي تلاوت جو ثواب پهچڻ	۴٩

D

مضمون	صفحو
٩- نور ۽ بشر جو مسئلو	٥٥
١٠- غيرالله جي تعظيم	٥٩
١١- سماع موتيٰ (مُردن جو ٻڌڻ)	٦٥
١٢- توسل (بارگاه الاهي ۾ وسيلو وٺڻ)	٦٨
١٣- نداءِ غائب	٧٠
١٤- قبور انبياء اولياء جي زيارت	٧٣
١٥- شفاعت جو مسئلو	٧٥
١٦- عرس مبارڪ ۽ ميلاد النبي	٨٣
١٧- ميلاد نبوي جون مجلسون	٨٦
١٨- حضور عليه السلام جو تصور	٨٧
١٩- حضور صلي الله عليه وسلم جي نالي مبارڪ کان اول سيدنا چوڻ	٩١
٢٠- فعل خداوندي ۾ غيرالله کي شريڪ ڪرڻ	٩٣
٢١- امڪان ڪذب	٩٤
٢٢- صالحن جي ارواحن کان مدد وٺڻ	٩٥
٢٣- ٻارن جا نالا انبيا عليهم السلام يا صلحاءِ امت ڏانهن منسوب ڪرڻ	٩٦
٢٤- نجدي جو حضرت صاحب سان بحث	٩٩

مهاڳ

حسب نسب جو سلسلو، حضرت مجدد الف ثاني کان وٺي حضرت خواجه عبدالحميد جان تائين هيٺ ڏجي ٿو، جنهن ۾ هرهڪ حضرت صاحب جي وڏي صاحبزادي جو نالو نمبروار لکيل آهي:

	نالو	تاريخ وصال	مزار شريف
	حضرت امام رباني مجدد الف ثاني شيخ احمد فاروقي سرهندي	۱۰۳۴ ھ	سرهند (پٽيالا)
۱	حضرت خواجه محمد معصوم (اول)	۱۰۷۹ ھ	"
۲	حضرت خواجه صبغةالله	۱۱۲۲ ھ	"
۳	حضرت خواجه محمد اسماعيل	۱۱۳۶ ھ	"
۴	حضرت خواجه غلام محمد (معصوم ثاني)	۱۱۶۱ ھ	"
۵	حضرت شاهه غلام محمد	۱۱۷۸ ھ	پشاور
۶	حضرت شاه غلام حسن	۱۲۰۴ ھ	"
۷	حضرت شاه غلام نبي	۱۲۲۶ ھ	قنڌار
۸	حضرت شاه فضل الله	۱۲۳۸ ھ	"
۹	حضرت شاه عبدالقيوم	۱۲۷۱ ھ	"
۱۰	حضرت خواجه عبدالرحمان جان	۱۳۱۵ ھ	گنجو ٽکر (ٽکڙ)
۱۱	حضرت خواجه محمد حسن جان	۲ رجب ۱۳۶۵ ھ	"
۱۲	حضرت خواجه عبدالله جان عرف حضرت شاه آغا	۳ ربيع الاول ۱۳۹۳ ھ	"
۱۳	حضرت خواجه غلام علي جان	۲۶ شعبان ۱۳۹۷ ھ	"

حضرت خواجه عبدالحميد جان هن وقت مسند نشين آهن. سندن وڏو صاحبزادو سائين عبدالوحيد جان، موري جي ديني مدرسي ۾ تعليم حاصل ڪري رهيو آهي.

نوٽ:- حضرت امام رباني مجدد الف ثاني جي وصال بعد سندن اولاد امجاد ڀهرين کان ڇوڏين پشت تائين سرهند شريف (رياست پٽيالا) ۾ مقيم رهيا. ڇنجين کان نائين پشت تائين پشاور ۽ قندار ۾ مقيم رهيا، ۽ ڏهين پشت کان سنڌ ۾ سڪونت اختيار ڪيائون، سندن درگاه ٽنڊي محمد خان لڳ هڪ ننڍڙي ڳوٺڙي "ٽنڊي سائينداد" ۾ آهي.

(١) حضرت خواجه عبدالرحمان جي سنڌ ۾ آمد:- جڏهن افغانستان ۾ امير ايوب خان ۽ امير عبدالرحمان جي وچ ۾ تخت تان جنگ لڳي تڏهن عام مسلمان امير ايوب خان جي طرف هئا ۽ انگريز امير عبدالرحمان جي مدد ۾ هئا. جنگ ۾ ايوب خان کي شڪست آئي ۽ ملڪ ڇڏي ڀڄي ويو. امير عبدالرحمان تخت تي وهڻ شرط غازين تي وڏا ويل وهايا. ڪيترا بهادر سردار قتل ڪرائي ڇڏيائين. انهيءَ ڪري ڪيترا مجاهد افغانستان مان هجرت ڪري ويا. حضرت خواجه عبدالرحمان رح جن به انهن غازين مان هئا جن پنهنجي وطن کي ترڪ ڪيو.

سنڌ ۾ اڳي ئي سندن ڪافي مريد ۽ خادم هئا، جن وٽ هوئن به پاڻ ٻارهين مهيني ايندا رهندا هئا. افغانستان ڇڏڻ کان پوءِ پاڻ رياست قلات جي رئيس فقيرمحمد مستوفي وٽ منزل انداز ٿيا، تنهن کانپوءِ ڀاڳناڙي ۾ مولوي حامدالله ۽ ملا عبدالحڪيم وٽ منزل انداز ٿيا، اتان پوءِ ڳڙهي ياسين ۾ رئيس اعظم عطاالله خان وٽ منزل ڪيائون، اتان پوءِ ستارين ۾ پهتا جتي سندن تمام گهڻا مريد هئا.

هر منزل تي مريدن کين زور ڀريو ته "اسان وٽ رهو" ليڪن پاڻ هرهڪ کي اهوئي جواب ٿي ڏنائون ته ابا اسين هت رهڻ لاءِ ڪونه آيا آهيون، اسانکي عربستان وڃڻ جو ارادو آهي. ستارن ۾ سندن مخلص مريد سيد ميران محمد شاهه اول (ٽکڙائي) کين تمام گهڻو زور ڀريو ته ٽکڙ هلي رهو. حضرت صاحب جن شاهه صاحب جو

عرض قبول ڪري ٽنڊو تشريف فرما ٿيا. اٽڪل ڏيڍ سال ڪن ٽنڊو ۾ رهي پوءِ عربستان هليا ويا. اتي پنجن سالن جو عرصو گذارڻ بعد سنه ۱۳۰۵ ۾ ٽنڊو موٽي آيا.

ٽنڊو ۾ سندن آمد ڪري ٽنڊو جو ننڍڙو ڳوٺ گويا روحانيت ۽ معرفت جو مرڪز بڻجي ويو. هند، سنڌ، ۽ ڪابل قنڌار جا ماڻهو فيض حاصل ڪرڻ لاءِ منزلون ماري اچي ٽنڊو پهچندا هئا. سندن صحبت ۾ هزارين راهِ حق جا متلاشي وهي منزل تي رسيا بلڪ واصل باالله ٿي ويا. سندن فيض اڄ تائين جاري آهي....

پاڻ پنهنجي حياتيءَ جا آخري ڏهه سال ٽنڊو ۾ گذاري سنه ۱۳۱۵ هه ۾ دارالبقا ڏانهن راهي ٿيا. سندن مقبره شريف گنجي ٽڪر جي آخر ۾ ٽنڊو کان ۳ ميل اتر طرف آهي.

(۲) حضرت خواجه محمد حسن جان رح، پنهنجي والد صاحب جي انتقال بعد مسند نشين ٿيا. هڪ سال جو عرصو ٽنڊو ۾ گذاري سنه ۱۳۱۶ هه ۾ لڏي اچي ٽنهه سائينداد ۾ مستقل طرح سڪونت اختيار ڪيائون ۽ اڄ ڏينهن تائين سندن درگاه انهيءَ ساڳي ڳوٺڙي ۾ آهي.

حضرت قبله گاهه قدس سره جن جي ولادت باسعادت تاريخ ٦ شوال ۱۲۷۸ هه قنڌار ۾ ٿي هئي. سندن ظاهري خواه باطني تعليم ۽ تربيت پنهنجي والد ماجد کان ٿي جي پنهنجي وقت جا جليل القدر عالم ۽ ولي الله هئا. تنهن کانپوءِ ٻن سالن تائين مٽيارين جي ناميारي مولوي لعل محمد صاحب وٽ ديني علومن جا ڪتاب پڙهيائون ۽ پنج سال عربستان ۾ وهي ان وقت جي اعلي عالم حضرت مولانا رحمت الله مهاجر مڪي وٽ، مدرسه صولتيه ۾ علم جي تڪميل ڪيائون ۽ مڪي شريف جي مفتي شيخ احمد زيني دحلان کان علم حديث حاصل ڪيائون ۽ روايت صحاح ستہ جي اجازت به انکان حاصل ڪيائون. تنهن کانپوءِ کين قرآن پاڪ حفظ ڪرڻ جو شوق ٿيو. ٿوري عرصي ۾ ۲۲ سيپاره

،ڪي شريف ۾ ياد ڪيائون ۽ باقي ٨ سيپارا اهي ٽڪڙ ۾ ياد ڪري ورتائون.

سندن عمر مبارڪ ٨٧ سال هئي، جنهن عرصي ۾ پنج حج ڪيائون، ٧ مسجدون ٺهرايائون، ١١ مدرسه قائم ڪيائون ۽ انيڪ ويهارو ڪن ڪتاب ۽ ٻيا ننڍا رسالا تصنيف ڪيائون. جهڙوڪ:-

١- انيس المريدين (فارسي) جنهن ۾ پنهنجي والد صاحب حضرت خواجه عبدالرحمان جي سوانح حيات لکي اٿن.

٢- الاصول الاربعه (فارسي) جنهن ۾ چئن اصولن جو بيان حنفي مذهب مطابق لکيو اٿن- (١) غيرالله جي تعظيم (٢) وسيلو وٺڻ (٣) غائب کي سڏڻ (٤) چئن مذهبن مان ڪنهن به هڪ جي تقليد ڪرڻ.

٣- طريق النجات (عربي) هيءَ ڪتاب ديني تعليم بابت اهڙو آهي جهڙو حضرت امام غزالي رح جو ڪتاب، ڪيميائي سعادت

٤- رساله تهليليه (فارسي) هن ۾ ڪلمه طيبه جي معني ۽ شرح لکي اٿن.

٥- تذڪرة الصلحاء (فارسي) هن ۾ سنڌ جي بزرگن جو احوال لکيل آهي، جن سان پاڻ ملاقات ڪئي اٿن.

٦- شرح حڪم (فارسي) هي ڪتاب اصل عربي زبان ۾ شيخ عطاالله جو لکيل آهي، جنهن جي شرح مختصر نموني لکي اٿن.

٧- العقائد الصحيحه پڻ عربي زبان ۾ لکيو اٿن جنهن کي اسان سنڌي زبان ۾ ترجمي هيٺ آندو آهي، ۽ انجو "نالو صحيح عقيدا" رکيو ويو آهي.

حضرت خواجه محمد حسن جان رح کي عوام مختلف القابن سان ياد ڪندو هو، ڪين حضرتِ وقت، قطب الا قطاب ۽ ثاني المجدد به چوندا هئا. خواجه صاحب جن جو ڪمال اهو هو جو سندن عقيد تمندن جي حلقي ۾ زياده تر عالم فاضل هئا ۽ ساڳي وقت

انگريزي خواندا به تمام گهٽا هئا، حالانڪ اهي ٻئي طبقا گهڻو ڪري پيرن فقيرن جا معتقد نه هوندا آهن بلڪ مخالف هوندا آهن.

حضرت صاحب جن مريدن ۽ عقيدتمندن کي نماز قائم ڪرڻ لاءِ زور پريندا هئا ۽ فجر نماز کان سج اڀرڻ تائين مراقبو ڪري ذڪر قلبي ۾ مشغول رهڻ جي تاڪيد ڪندا هئا. سندن اڪثر مريد تهجد گذار، شب بيدار هوندا هئا ۽ سندن خاص خاص مريد ته صاحبِ ولايت پڻ هئا.

حضرت صاحب جن اڪثر پُرجلال نظر ايندا هئا. سندن ڪچهريءَ ۾ هرهڪ دم بخود هوندو هو، عرض ڪرڻ جي به ڪنهن کي جرئت نه ٿيندي هئي، پاڻ جيتري قدر جلوت ۾ جلالي نظر ايندا هئا اوتري قدر خلوت ۾ جمالي معلوم ٿيندا هئا. جيڪڏهن ڪو شخص دعا لاءِ عرض ڪندو هو ۽ پاڻ خاموش رهيا ته انجي من جون مرادون قبوليت جي درجي تي پهچي وينديون هيون. ڪين ڪشف به حد ڪمال هو، جو عرض ڪرڻ کانِ اڳي ئي جواب ملي ويندو هو.

جيئن ته حضرت امام رباني فرمايو آهي ته سندن اولاد ۾ قطبيت قيامت تائين قائم رهندي ۽ صاحب ممدوح سندن پشت ۾ وقت جا قطب بلڪ قطب الاقطاب هئا ۽ سندن پويان به قطبيت سان سرفراز ٿيا.

جڏهن ته هن دار فنا مان، دار بقا ڏانهن هڪ کي هلڻو آهي، حضرت صاحب (رح) جن به قريبا ٢٠ ڏينهن جي بيماريءَ بعد سومر ڏينهن ٦ جون ١٩٤٦ع ٨٧ سالن جي عمر ۾ هن دنيا مان لاڏائو ڪيو.

فائق عليا فردوس ۾ جنت سندن جوءِ (پٽ ڏٺي)

(٣) حضرت خواجه عبدالله جان عرف شاه آغا، پنهنجي والدصاحب جي انتقال بعد مسند نشين ٿيا. سندن ولادت باسعادت ٨ ماه

جمادي الاول سنہ ١٣٠٥ ھہ ٽکڙ شريف ۾ ٿي. ڏهن سالن جي ڄمار تائين پنهنجي ڏاڏي حضرت خواجہ عبدالرحمان جي گود ۾ تربيت ۽ تعليم حاصل ڪيائون. فارسي ڪتاب وٽن پورا ڪري عربي جو پهريون سبق "صرف بهائي" ڪاڻن وٺي، تنهن کانپوءِ باقائده ديني علم جا ڪتاب مولوي عبدالقيوم بختيارپوري مولوي لعل محمد بختياروي ۽ مخدوم حسن الله پاٽائي وٽ پڙهيائون ۽ باقي تعليم مولوي خيرمحمد منگسي وٽ پوري ڪيائون.

سندن عمر مبارڪ ٨٣ سال هئي، جنهن عرصي ۾ ٣-٤ حج ڪيائون، چند مسجدون ٺهرايائون، ڪافي مدرسہ قائم ڪيائون. ۽ اٽڪل ١٥ ڪتاب ۽ ننڍا رسالا تصنيف ڪيائون، جهڙوڪ:

١- انتخاب مڪتوبات شريف (فارسي) جنهن ۾ هرهڪ مڪتوب جو اختصار بابن موجب مرتب ڪيو اٿن. مثلاً باب پهريون عقائد اهل سنت و الجماعت باب ٻيو مسائل فقهي، باب ٽيون حقائق و معارف.

٢- اربعين مڪتوبات (فارسي) جنهن ۾ چاليهہ سولا ۽ سليس مڪتوب چونڊي شاگردن کي پڙهائڻ ۽ ياد ڪرائڻ لاءِ لکيا اٿن.

٣- مونس المخلصين (فارسي) جنهن ۾ پنهنجي والد حضرت خواجہ محمد حسن جان جي سوانح حيات لکي اٿن.

٤- حفظ حديث (فارسي) هي ڪتاب حديث جي منڪرن جي رد ۾ لکيو اٿن.

٥- هداية الحج (سنڌي) هي ڪتاب حج جي مسئلن ۾ بي نظير آهي.

٦- راحة القلوب (سنڌي) جنهن ۾ روحاني ۽ جسماني بيمارين جا علاج لکيا اٿن.

٧- رحمة المخلصين (سنڌي) هن ڪتاب ۾ پنهنجي ننڍپڻ

واري زماني جا احوال، تعليم تربيت، علمي ذوق شوق ۽ واعظ نصيحت لکيا اٿن.

٨- الارشاد، شرح بانت سعاد (سنڌي) هن ڪتاب ۾ هڪ عربي قصيدي جي شرح ۽ حل ترڪيب لکي اٿن.

٩- احسن الوسائل في تحقيق المسائل (سنڌي) هن ڪتاب ۾ مختلف مسئلن ۽ سوالن جا جواب لکيا اٿن.

١٠- مخزن العلوم (سنڌي) حصه علم ادب جو، حصه علم قرات جو، حصه علم فقه جو.

١١- شرح ڪافيه (عربي) هن ڪتاب ۾ ڪافيه جي شرح لکي اٿن.

١٢- طب ۾ تعريف الامراض ۽ تفريق الامراض ٻه ڪتاب لکيا اٿن. هڪ عربي زبان ۾ آهي ۽ ٻيو فارسي زبان ۾ آهي.

١٣- برگ سبز (فارسي) هن ڪتاب ۾ نم جا فائدا بيان ڪيا اٿن.

نوٽ:- حضرت صاحب جن پنهنجي خرچ سان ڪتاب ڇپائي مفت تقسيم ڪندا هئا.

جيتري قدر سندن تحرير ۾ اثر هو تنهن کان زياده سندن نگاه ۾ اثر هو. جنهن تي به پاڻ نگاه فرمايائون تنهن کي الله تعالى جي فضل سان هدايت نصيب ٿي. مطلب ته پاڻ پنهنجي ساري زندگي مريدن ۽ معتقدن جي باطني خواه ظاهري خدمت ۾ گذاريائون.

اپريل ١٩٧٣ ۾ چمبڙن جي رستي تي سفدن جيپ جو ٽڪر هڪ بس سان ٿيو جنهن ۾ پاڻ شديد زخمي ٿي پيا ۽ کين زخمي حالت ۾ جامشوري اسپتال ۾ داخل ڪيو ويو. سندن هزارين مريد ۽ معتقد اسپتال ۾ اچي سيڙيا. رئيس غلام مصطفى خان ۽ رئيس غلام مجتبى خان جتوئي به سندن مزاج پرسي لاءِ اسپتال ۾ اچي پهتا ليڪن پاڻ ڪنهن سان به پنهنجي تڪليف جو

کو اظهار نہ ڪيائون ۽ ساڳي وقت ڪابہ نماز نہ ڇڏيائون. خليفو سائينداد ۽ ماستر نورمحمد پنهنجي فرزند محمد قاسم ۽ مبارڪ علي رات ڏينهن سندن خدمت ۾ هئا جن جو پاڻ اڳي ئي انتخاب ڪري ڇڏيو هئائون.

پاڻ هفتو کن اسپتال ۾ زير علاج رهيا. آخري رات سومهڻي نماز بعد قرآن پاڪ پڙهڻ شروع ڪيائون. تهجد وقت قرآن پاڪ ختم ڪري اکيون پوريائون، جنهن کي اسان ننڊ سمجهيو حالانڪ اهوئي سندن وصال هو. پاڻ ٣ ربيع الاول ١٣٩٣ هہ (٧ اپريل ١٩٧٣) تي دارلبقا ڏانهن راهي ٿيا. انا لله و انا اليہ راجعون.

وصل، تنهنجي جا مبارڪ ڏينهن ۽ راتيون ڪٿي
شيخ ماندا جا اهي نغما ڪٿي، لاتيون ڪٿي
اڄ ٿڌي واريون ملن ٿيون، بره جون باتيون ڪٿي
جن ٿي ڪوريو قلب کي، سي ترب جون ڪاتيون ڪٿي
(عبد الله اثر)

٢- حضرت خواجہ غلام علي جان، پنهنجي والد صاحب حضرت سائين شاه آغا قدس سره العزيز جي انتقال بعد مسند نشين ٿيا. سندن ظاهري خواه باطني تعليم ۽ تربيت پنهنجي ڏاڏي حضرت خواجہ محمد حسن جان (رح) کان ٿي ۽ باقي تعليم لٽي جي ديني مدرسي ۾ حاصل ڪيائون.

حضرت صاحب جن پنهنجي ساري زندگي عبادت رياضت ۽ فقر فاقہ ۾ گذاري، سندن بيٺڪ هڪ ننڍڙي ڪچي ڪوٺڙيءَ ۾ هوندي هئي، جنهن ۾ هڪ ڇپل کٽ، ٿانل تڏو ۽ ٻہ ٽي ڀڳل پيالا ۽ ڪاري ڪٽلي نظر ايندي هئي. مسڪينن غريبن ۽ ننڍڙن ٻارڙن سان خوب ڪچهري ڪندا هئا. تنهن ڪري عام

طرح ڪين غريب نواز ڪري سڏيندا هئا. ميان والي محمد سومرو ۽ ايوب فقير سومرو ۽ دلوجان پٺاڻ سندن خاص خادم هئا.

ماه رجب ١٣٩٧ ۾ پاڻ، حاجي ڪريم بخش خان ۽ رئيس امام بخش خان جتوئي سان گڏ عمري تي ويا، اتي سندن عجيب و غريب ڪرامتون ظاهر ٿيون جن جي ظاهر ڪرڻ جي ممانعت آهي. پاڻ مهينو کن بعد واپس آيا ۽ چند ڏينهن ڪانپوءِ جيپ جي حادثي ۾ انتقال فرمايائون.

(٥) حضرت خواجه عبدالحميد جان، پنهنجي والد صاحب جي انتقال بعد مسند نشين ٿيا، جي انهيءَ سلسلي جي چراغ کي روشن رکندا اچن.

غلام اڪبر جتوئي

ديباچو

بِسۡمِ اللّٰهِ الرَّحۡمٰنِ الرَّحِيۡمِ

اَلۡحَمۡدُ لِلّٰهِ وَكَفٰي وَالسَّلَامُ عَلٰي نَبِيِّهٖ وَرَسُوۡلِهِ الۡمُصۡطَفٰي وَعَلٰي اٰلِهٖ وَاَصۡحَابِهِ الۡبَرَرَةِ اَهۡلِ التُّقٰي -

حمد ۽ صلواة بعد عبد ضعيف محمد حسن جان فاروقي حنفي عرض ٿو ڪري ته موجوده دور ۾ وهابيه ۽ حنفيه جي وچم وڏو اختلاف پنجي ويو آهي. عام عقيدن ۾ حتي ڪه الاهيات ۽ مفهوم رسالت ۾ ۽ انهن شرعي مسئلن ۾ پڻ اختلاف آهي جيڪي عقيدن سان تعلق رکن ٿا. اهو اختلاف هاڻي هڪ ٻئي کي ڪافر سڏڻ جي حد تائين پهچي چڪو آهي، جنهن ڪري امت محمديه ۾ اڻ وڻندڙ سخت ڦوٽ ۽ فرقيبازي پئجي ويئي آهي. تنهن ڪري مون ارادو ڪيو ته هن مختصر ڪتاب ۾ اهل السنت والجماعت جا عقيدا مختصر نموني سان بيان ڪريان ۽ جيترو ٿي سگهي اوترو مخالفن جا قول نقل ڪرڻ کان پاسو ڪريان مگر بقدر ضرورت نقل به ڪندس. الله تعالي ۾ اميد آهي ته هو مسلمانن کي ڪجروي ۽ غلطين کان محفوظ رکندو ۽ هن ڪتاب ذريعي فائدو پهچندو اگرچه خدا مالڪ آهي جيڪي چاهي سو ڪري. هن جي بارگاه عالي ۾ منهنجي درخواست منظور ٿي سگهي ٿي. واضح هجي ته آءٌ هن رسالي ۾ ڪوشش ڪري نه حديثن سان دليل پيش ڪندس ۽ نه امامن جي قولن مان، مگر بقدر ضرورت پيش ڪندس تانڪ انهن جا قابل قدر شرعي قياس مخالفن جي

بد زباني ڪان محفوظ رهن ڇوته انهن جي اها عادت آهي ته جڏهن به ڪا حديث انهن جي خيال مطابق نه هوندي آهي ته جهٽ چئي ڏيندا آهن ته اها ضعيف آهي يا موضوع (جڙتو) آهي. حالانڪ اسلام جي اڪابرن انهيءَ حديث کي دليل طور پيش ڪيو هوندو، جهڙوڪ امام غزالي، امام سيوطي، شيخ عبدالحق محدث دهلوي، محدث ملاعلي قاري وغيرهم، جن اهڙا دلائل اڳي ئي پيش ڪيا آهن ۽ مخالفن حسب عادت دين جي امامن ۽ اسلام جي اڪابرن جا جڏهن به اهڙا دلائل ڏٺا آهن ته انهن جي حق ۾ گستاخي ڪرڻ شروع ڪري ڏني اٿن. الله تعالي ئي ڪين سنڀالي. انهيءَ ڪري مان هن موقعي تي عموما قرآني آيتون پيش ڪندس جن جي مخالفت ٿي نٿي سگهي، ڇاڪاڻ ته هو خداءِ حڪيم وحميد جو ڪلام آهي. انڪان سواءِ اختلاف وارن چاهين تي انصاف سان فيصلو ڪندس ۽ باطل تي ڳنڍ نه ڏيندس. هن رسالي جو نالو مون "العقائد الصحيحة" رکيو آهي. هاڻي سڀ ڪان اول مان اهو مضمون لفظ به لفظ پيش ڪريان ٿو جيڪو حضرت امام حجةالاسلام محمد الغزالي رحمةالله توحيد ۽ الاهيات ۽ منصب رسالت متعلق پنهنجي ڪتاب "قواعد العقائد" ۾ بيان ڪيو آهي.

اهو مضمون هن موقعي لاءِ نهايت موزون آهي. پاڻ لکن ٿا:-

اَلْحَمْدُ لِلّٰہِ الْمُبْدِئُ الْمُعِيْدُ الْفَعَّالُ لِمَا يُرِيْدُ ذِي الْعَرْشِ الْمَجِيْدِ وَالْبَطْشِ الشَّدِيْدِ اَلْهَادِيْ صَفْوَةَ الْعَبِيْدِ اِلَى الْمَنْهَجِ الرَّشِيْدِ - وَالْمَسْلَكِ السَّدِيْدِ - اَلْمُنْعِمِ عَلَيْهِمْ بَعْدَ شَهَادَتِ التَّوْحِيْدِ بِحِرَاسَۃِ عَقَائِدِهِمْ مِنْ ظُلُمَاتِ التَّشْكِيْكِ وَالتَّرْدِيْدِ -

توحيد

خدا تعاليٰ پنهنجي برگزيدن بندن کي جناب رسالت مآب حضرت محمد مصطفيٰ صلي الله عليه وسلم جي تابعداريءَ لاءِ اڳي ئي انتخاب ڪري ڇڏيو آهي ۽ سندن صحابه ڪرام رضوان الله عليهم جي نقش قدم تي هلڻ لاءِ اڳي ئي چونڊي ورتو آهي، پنهنجي تائيد ۽ توفيق سان ـــ الله تعاليٰ پنهنجي ذات ۾ پنهنجن ڪمن ۾ پنهنجي سهڻين صفتن سان جلوه گر آهي، پر انهن صفتن کي اهوئي لهي سگهي ٿو جيڪو غور ان ڳالهه ڏي ۽ الله تعاليٰ کي حاضر ناظر ڄاڻي، هن اهو به ڪين ڀانئي ڇڏيو آهي ته هو پنهنجي ذات ۾ يڪتا آهي، اهڙو قديم آهي جنهن جي ابتدا ناهي، هميشه موجود آهي جنهن جي آخري حد ناهي، ازل ۽ ابد کان موجود آهي جنهنجي ڪا انتها ناهي، پنهنجي ذات سان هميشه قائم آهي، ڪنهن قسم جي گهٽتائي سندس ذات ۾ باقي ناهي، دائم ۽ قائم آهي جنهن جو خاتمو ناهي، پنهنجن جلالي صفتن سان ازل کان ابد تائين موجود آهي، سندس ذات متعلق ڪڏهن به اهو فيصلو ڪري نٿو سگهجي ته هن جي دائمي زندگي جا اوقات ختم ٿي سگها آهن يا هن جي حياتي جي مدت پوري ٿي وئي آهي، اهوئي اول آهي، اهوئي آخر آهي، اهوئي ظاهر آهي، اهوئي باطن آهي، اهوئي هر شئي کي هميشه کان ڄاڻي ٿو.

الله تعاليٰ جي پاڪائيءَ جو شان

خدا تعاليٰ ڪنهن به صورت يا جسم ۾ نه آهي، نه وري ڪا محدود شئي آهي جنهن جو تخمينو لڳايو وڃي، هو ڪنهن جسم مثل به نه آهي جو انهيءَ باري ۾ اندازو لڳايو وڃي يا انهيءَ تقسيم ٿي سگهي، هو نه ڪو مخلوق آهي ۽ نه وري ڪا غير مستقل شئي آهي جيڪا ٻئي جي سهاري حاصل ڪئي وڃي، هو نه صفاتي شئي آهي ۽ نه صفاتي ناپائدار شين جو مرڪز آهي، هو نه ڪنهن هستيءَ جي مثل آهي ۽ نه ڪا هستي هن جي مثل آهي بلڪ هن جي مثال جو به مثال ناهي ۽ نه وري هن جو مثال ڪنهن شئي جي مثل آهي. ڪوبه مقدار هن کي محدود ڪري نٿو سگهي، نه طرف هن کي پاڻ ۾ سميٽي ٿا سگهن، نه ڪا جهت هن کي پنهنجي گهيري ۾ آڻي ٿي سگهي، زمين ۽ آسمان به هن کي سنڀالي نٿا سگهن، هو پنهنجي عرش تي قائم آهي ليڪن اهڙي طرح جيئن هن خود فرمايو آهي ۽ انهيءَ ڪيفيت سان جيڪا هن جي پنهنجي ارادي ۾ آهي. هن جو اهو قيام ڇهڻ کان بالاتر، اندراج ۽ جذب کان الڳ آهي، هن ۾ منتقل ٿيڻ به ناهي، عرش هن کي کنيون به نه بيٺو آهي، بلڪ هو خود پنهنجي عرش ۽ انکي کڻندڙ فرشتن کي پنهنجي دست قدرت سان کنيو بيٺو آهي ۽ سندس قبضي ۾ مغلوب آهن. هو عرش تي به آهي ۽ آسمانن تي به آهي بلڪ تحت الثرا تائين هر شئي تي فائق آهي. سندس اها فوقيت هن کي نه آسمان ۽ عرش جي قريب ٿي ڪري نه زمين ۽ تحت الثرا کان پري ٿي ڪري. هن جو مرتبو عرش ۽ آسمان کان بالاتر آهي جهڙي طرح زمين تحت الثرا کان بالاتر آهي، تاهم هو هر شئي کي ويجهو ۽ شهرگ کان به زياده پنهنجي بندي کي قريب آهي. ۽ هر شئي جو نگران حال آهي. هو اهڙي طرح ويجهو ناهي جيئن

جسم (هڪ ٻئي کي) ويجها هوندا آهن، اهڙي طرح سندس حقيقت ڪنهن جسماني حقيقت سان به ٺهي ملي. هو نه ڪنهن ۾ حل ۽ تبديل ٿئي ٿو، نه وري ڪا شئي هن ۾ حل يا تبديل ٿي سگهي ٿي، هو انهيءَ امر کان به مٿانهون آهي ته ڪو مڪان هنکي پنهنجي اندر سمائي سگهي، اهڙي طرح هن امر کان به مٿانهون آهي ته ڪو زمانو هنکي محدود ڪري سگهي، بلڪ هو خود مڪان ۽ زمان کي پيدا ڪرڻ کان اڳ موجود هو ۽ هاڻي به اهڙي طرح موجود آهي جيئن پهريائين موجود هو. هو پنهنجن صفتن ۾ پنهنجي مخلوق کان نرالو آهي، هن جي ذات ۾ نه غير موجود آهي ۽ نه غير ۾ هو موجود آهي، هو تغير ۽ تبديل کان پاڪ آهي. ناپائدار صفتون هن ۾ موجود نه آهن بلڪ هو پنهنجي جلال سان موجود آهي ۽ زوال کان پاڪ آهي. هو پنهنجي ڪامل صفتن سان موجود آهي ۽ ڪنهن ٻي تڪميل جي هنکي ضرورت نه آهي. صرف عقل سان ئي هنجو وجود معلوم ٿي سگهي ٿو. سندس ذات اک سان به ڏسي سگهجي ٿي (ليڪن تڏهن) جڏهن آخرت ۾ پنهنجن نيڪ بندن تي فضل و ڪرم جي نظر ڪرڻ فرمائيندو ۽ پنهنجي مبارڪ چهري جي ديدار سان انهن تي پنهنجي نعمت جي تڪميل ڪرڻ فرمائيندو.

خدا جي زندگي ۽ طاقت جو بيان

هو زنده طاقتور صاحب قدرت هر شئي تي غالب، هر شڪسته دل جو سهارو آهي، هن ۾ ڪابه ڪوتاهي نه آهي ۽ نه عاجزي آهي. هن کي نه ننڊ اچي ٿي ۽ نه ننڊ جو جهوٽو اچي ٿو، هو موت ۽ فنا کان بي نياز آهي، هو حڪومت ۽ بندوبست جو مالڪ آهي، عزت ۽ غلبي جو مالڪ آهي، مخلوق تي تسلط ۽ غلبو هن جو ئي آهي، اهوئي نسل مان پيدا ڪري

ٿو، ۽ اھوئي ڪُنْ چوڻ سان پيدا ڪري ٿو، سڀ آسمان ھنجي دست قدرت جي ساڄي ھٿ ۾ ويڙھيل آھن ۽ سموري مخلوقات ھنجي قبضي قدرت ۾ مغلوب آھي. صرف اھوئي مادہ سان ۽ بغير ڪنھن مادہ جي پيدا ڪري سگھي ٿو، ھو پنھنجي ايجاد ۾ يڪتا آھي، ھن ئي پنھنجي مخلوق ۽ انھن جي اعمالن کي پيدا ڪيو آھي، ھن ئي انھن جي روزي ۽ موت جو صحيح اندازو لڳايو آھي، ڪابہ مخلوق ھنجي قدرت کان خارج ناھي، ساري ڪائنات جا تصرفات بہ ھن جي قدرت کان ٻاھر نہ آھن، ھن جي قدرت جو اندازو نٿو لڳائي سگھجي ۽ نہ وري ھن جي معلومات جي ڪا انتھا آھي.

خدا جي علم جو بيان

ھو سڀني شين جو ڄاڻندڙ آھي، ھنجو علم انھن سڀني شين تي حاوي آھي جيڪي زمين جي ڪنارن کان آسمانن جي بلنديءَ تائين جاري آھن. ھو اھڙو تہ عالم (ڄاڻندڙ) آھي جنھن جي علم کان ذري برابر بہ آسمان ۽ زمين جي ڪا شئي ٻاھر نہ آھي بلڪ سخت پٿر تي، رات جي انڌيري ۾ جڏھن ڪارا ماڪوڙي آھستي آھستي ڌيمي پيرن سان ھلي ٿي تہ انجي رفتار کان بہ آگاہ آھي، جيڪي ذرات ھوا ۾ اڏامن ٿا انھن جي حرڪت کي بہ ھو ڄاڻي ٿو، ھو راز ۽ راز کان بہ پوشيدہ تر ڳالھہ کي بہ ڄاڻي ٿو، دل جي خيال ۽ خيال جي حرڪت کي بہ ڄاڻي ٿو، ھو لڪل کان لڪل راز کي بہ ڄاڻي ٿو. مگر ھن جو اھو علم ازلي آھي جيڪو ھميشہ کان ھميشہ ھنجي صفت آھي. ھو ڪنھن نئين پيدا ٿيل علم سان نٿو ڄاڻي جيڪو ھنجي ذات ۾ ڪڏھن اچي ۽ ڪڏھن غائب ٿي وڃي.

الله تعاليٰ جي ارادي جو بيان

هو مخلوق ۾ پنهنجو ارادو هلائي ٿو، تمام نئون پيدا مخلوق جو انتظام رکي ٿو، جيڪا به هنجي بادشاهت ۾ گھٽ وڌائي، ننڍي وڏائي، ڏک سک، نفع نقصان، ايمان يا ڪفر، خدا جو انڪار يا اقرار، ڪاميابي يا ناڪامي، زيادتي يا نقصان، فرمانبرداري يا نافرماني ٿئي ٿي سا سڀ سندس قضا ۽ تقدير، حڪمت ۽ مشيت سان ٿئي ٿي. هو جنهن کي چاهي سو موجود ٿو ٿئي ۽ جنهن کي نٿو چاهي سو موجود نٿو ٿئي. هن جي مرضيءَ کان اک جي هڪ نگاهه به ٻاهر نه آهي ۽ دل جو ڪو خيال به ٻاهر نه آهي بلڪ اهو ئي ڦيرڦار پيدا ڪرڻ وارو آهي ۽ ڦير پيدا ڪرڻ وارو آهي. جنهن ڳالهه جو ارادو ڪري ٿو اهوئي ڪري ٿو، هن جي حڪم کي ڪوبه روڪڻ وارو نه آهي ۽ نه هنجي فيصلي تي ڪو نڪتہ چيني ڪرڻ وارو آهي. انسان کي ڪنهن برائي کان روڪڻ ۾ سندس توفيق ۽ رحمت کانسواءِ ڪو چارو ناهي ۽ فرمانبرداري ۾ سندس ارادي ۽ مشيت کانسواءِ ڪنهن کي مجال نه آهي. اگر سمورا انسان، جن، فرشتا ۽ شيطان سڀ گڏجي سندس سلسلہ ڪائنات جي هڪ ذري کي به حرڪت ڏيڻ چاهين يا هنجي ارادي کانسواءِ هنکي ساڪن ڪرڻ چاهين ته اُن ڪرڻ کان عاجز ٿي ويندا. الله جل شانه جو ارادو پنهنجي ذات ۾ باقي صفتن وانگر قائم آهي ۽ هو بدستور ان سان موصوف رهيو آهي. زمانہ اول ۾ هن ارادو ڪيو ته مخلوقات جو سلسلو پنهنجي پنهنجي وقت تي پيدا ٿئي جيڪو هن تجويز ڪيو هو، چنانچه جهڙي طرح هن زمانہ اول ۾ (بغير ڪنهن تقدم ۽ تاخير جي) چاهيو ٿي، بلڪل اهڙي طرح بنا ڪنهن اڳ پوءِ جي ساري ڪائنات ظهور ۾ آئي بلڪ هن جي علم ۽ ارادي مطابق، سواءِ ڪنهن ڦير گهير جي وجود ۾

آئي. هنڪي نہ ڪنهن تجويز سوچڻ جي ضرورت پيش آئي ۽ نہ ڪنهن امر جو انتظار هو. اهوئي سبب آهي جو هنڪي اهڙڪ مصروفيت ٻين مصروفيتن ڪان غافل نٿي ڪري سگهي.

خدا جي ٻڌڻ ۽ ڏسڻ جي قوت

اهو الله ڏسي ٿو، ٻڌي ٿو، هن جي ٻڌڻ کان ڪا شئي ٻاهر نہ آهي اگرچہ ڪيتري بہ گهٽ ڇو نہ هجي، هن جي نگاهہ کان ڪا شئي ٻاهر نہ آهي اگرچہ ڪيتري بہ باريڪ ڇو نہ هجي. هن جي ٻڌڻ جي قوت کي دوري روڪي نٿي سگهي، هن جي ڏسڻ جي قوت کي ڪا اونداهي روڪي نٿي سگهي، هو بغير اک ۽ پلڪ جي ڏسي ٿو ۽ بغير ڪن جي ٻڌي ٿو. اهڙي طرح بغير دل جي ڄاڻي ٿو، بغير هٿ جي حملو ڪري ٿو، بغير اوزارن جي پيدا ڪري ٿو، ڇو جو هن جون اهي صفتون مخلوق جي صفتن وانگر نہ آهن ۽ نہ وري هن جي ذات مخلوق جي ذات مثل آهي:

خدا تعاليٰ جو ڪلام

هو ڪلام ڪري ٿو، حڪم ڪري ٿو، روڪي ٿو، خوشخبري ڏئي ٿو، عذاب جي خبر ڏئي ٿو، مگر هن جو ڪلام ازلي ابدي ۽ قديم آهي جيڪو هن جي ذات ۾ قائم ۽ دائم آهي ۽ مخلوق جي ڪلام وانگر نہ آهي جو هوا جي مداخلت ۽ حرڪت سان پيدا ٿئي يا ٻن شين جي ٽڪرجڻ سان پيدا ٿئي. مقدس ڪلام حرفن سان مرڪب ٿيل بہ نہ آهي جو چپن جي بندش سان ختم ٿئي ۽ زبان جي حرڪت سان جاري ٿئي. قرآن، توريت، زبور ۽ انجيل اهي سڀ انهائي ڪتاب آهن جيڪي انهي انبيا عليهم السلام تي نازل ٿيا. جيتوڻيڪ قرآن شريف زبان سان

پڙهيو وڃي ٿو، ٻنن تي لکيو وڃي ٿو ۽ دلين ۾ محفوظ آهي تاهم اهو قديم آهي ۽ خدا جي ذات ۾ قائم آهي ۽ ورقن ۽ دلين ۾ منتقل هئڻ جي باوجود به خدا کان الڳ ۽ منتقل ٿيل نه آهي ڇاڪاڻ ته حضرت موسيٰ عليه‌السلام جيڪو ڪلام الاهي ٻڌو هو انهيءَ نه آواز هو نه حروف هئا.

اهڙي طرح نيڪ انسان عالم آخرت ۾ الله‌تعاليٰ جو ديدار ڪندا مگر اهو نه جسماني هوندو نه صفاتي. جڏهن ته الله‌تعاليٰ اهڙين صفتن جو مالڪ آهي ته پوءِ مڃڻو پوي ٿو ته هو پنهنجن صفتن ۾ ... ، عالم، قادر، مريد، سميع، بصير ۽ متڪلم آهي ۽ هن ۾ اهي ست صفتون موجود آهن. يعني حيات، علم، قدرت، ارادو، سمع، بصر ۽ ڪلام. هن جي ذات پنهنجن صفتن کان خالي نه آهي. امام‌غزالي رحمته‌الله عليه جو ڪلام هتي ختم ٿيو.

هاڻي مولف چوي ٿو (ته شال الله‌تعاليٰ هن جا گناه معاف ڪري) ته امام غزالي خداتعاليٰ جون جيڪي ست صفتون بيان ڪيون آهن اهي اشعري مذهب مطابق آهن ورنه مذهب مرتريديه ۾ الله تعاليٰ جي اٺين صفت به آهي جنهن کي تکوين ٿو چئجي ڇاڪاڻ ته مخلوق جي پيدا ڪرڻ ۾ فقط ارادوئي ڪافي نه آهي پر ڪجهه تکوين جي به ضرورت آهي جو جو خداتعاليٰ خود فرمايو آهي ته آيةِ جڏهن ڪنهن شئي جي پيدا ڪرڻ جو ارادو ڪندو آهيان ته انکي ڪُن^ چوندو آهيان ته پوءِ اها شئي موجود ٿي ويندي آهي. انهيءَ مان معلوم ٿيو ته ارادو ٻي شئي آهي ۽ "تکوين" جيڪا لفظ کن مان اشارتاً سمجهي وڃي ٿي اها ٻي شئي آهي ۽ انکان سواءِ خالي ارادي ڪرڻ واري کي فاعل نٿو سڏجي جيستائين انکي نيست مان هست ڪري. لفظ ڪُن^، الله تعاليٰ جو امر آهي انهيءَ شئي کي جنهن کي عدم مان وجود ۾ آڻڻ جو ارادو ڪري ٿو. هن مسئلي جي تفصيل جو مقام علم ڪلام جي ڪتابن ۾ آهي: مثلا شرح

عقائد، شرح مواقف وغيره. هاڻي اسين ٻيهر حضرت امام غزالي رحمته الله جو ڪلام درج ڪريون ٿا. پاڻ فرمائن ٿا ته:-

افعال خداوندي جي حقيقت هن ريت آهي ته جاجيا شئي الله تعاليٰ کان سواء

آهي، سا سندس فعل سان ئي پيدا ٿي آهي، پنهنجي بهترين عدل جي طريق سان ڪامل ۽ مڪمل صورت ۾ نمايان آهي. الله تعاليٰ پنهنجن فعلن ۾ حڪمت استعمال ڪندو آهي ۽ پنهنجي فيصلي ۾ عدل ڪندو آهي مگر هن جو عدل انساني عدل مثل نه آهي. انسان کان ته ظلم جو به امڪان آهي جو هن جو تصرف غير جي ملڪيت ۾ ٿئي ٿو ليڪن خداتعاليٰ کان ته ظلم جو امڪان ئي نه آهي ڇاڪاڻ ته هن لاءِ غير جي ته ڪا ملڪيت ئي ڪانه آهي ته پوءِ اهو ڪيئن چئي سگهبو ته هو غير جي ملڪيت ۾ تصرف ٿو ڪري تانڪ سندس ڪنهن به عمل کي ظلم چئجي. هن ته اهي سڀ شيون پاڻ ئي پيدا ڪيون آهن: انسان، جن، شيطان، فرشتا، آسمان، زمين، حيوان، نباتات، جوهر، عرض، مدرڪ بالحس ۽ مدرڪ بالعقل وغيره. چنانچه هن پنهنجي ڪامل قدرت سان انهن کي پيدا ڪيو ۽ انهن کي وجود عطا ڪيو بعد انجي جو اهي نيست هيون. خدا خود زمانهءِ ازل کان موجود هو ۽ هن سان ڪا ڪوبه غير موجود نه هو. پوءِ هن پنهنجي قدرت کي ظاهر ڪرڻ لاءِ ڪائنات کي پيدا ڪري، پنهنجي ارادي جو ثبوت ڏنو جيڪو هن پهريائين ڪيو هو ۽ انوي قول کي پورو ڪيائين جيڪو روز ازل ۾ ڪري چڪو هو ورنه هن کي ڪائنات پيدا ڪرڻ جي ڪابه ضرورت نه هئي. اها هن جي مهرباني آهي جو ڪائنات کي پيدا ڪيائين نيست مان هست ڪيائين ۽ انسان کي صاحب اختيار بنايائين ورنه هو اهڙو ڪجهه به هن تي واجب نه هو. هو اسان تي فضل ڪندڙ آهي، هن اسان تي احسان ڪيو جو اسانجي اصلاح ڪيائين حالانڪ اهو به هن تي

فرض نہ ھو. اھو سڀ ڪجھہ ھنجو فضل، احسان، نعمت ۽ انعام آھي، انھيءَ ڪري تہ ھو ھر وقت قادر آھي تہ پنھنجي بندن تي قسمين قسمين عذاب آڻي ۽ طرح طرح جي مصيبتن ۾ مبتلا ڪري، اگر ائين ڪري تڏھن بہ ھنجو عدل نہ ڇنبو ۽ ھن لاءِ ڪوبہ ڪم معيوب نہ آھي. خدا تعاليٰ پنھنجي واعده مطابق پنھنجي فضل ۽ ڪرم سان بندن کي پنھنجي اطاعت قبول ڪرڻ تي ثواب ڏئي ٿو ورنہ بندن جو ھنتي ڪوبہ حق نہ آھي ۽ نہ ئي ڪو فرض ھنتي عائد ٿئي ٿو ڇاڪاڻ تہ ھنتيءَ ڪوبہ فعل واجب ٿي نٿو سگھي ۽ نہ وري ھن ڪان ڪنھن ظلم جو تصور ئي ڪري سگھجي ٿو. ڪنھن جو حق ھنجي ذمي واجب نہ آھي مگر مخلوق تي ھنجو حق اطاعت جو واجب آھي جيڪو ھن پنھنجي نبين ذريعي بيان فرمايو آھي. اھو حق اطاعت فقط عقل سان معلوم نہ ٿئي ھا تنھنڪري ھن پنھنجا رسول موڪليا ۽ ڪليل معجزن سان سندن صداقت جو اظھار ڪيائين تہ پوءِ انھن خدا جي امر نھي، واعده وعيد جي خبر ڏني، تنھنڪري مخلوق تي واجب ٿي ويو تہ جو ڪجھہ ھو چون ٿا انجي تصديق ڪن.

—

منصب رسالت جو بيان

خدا تعاليٰ پنهنجو نبي امي قريشي حضرت محمد مصطفيٰ صلي الله عليه وسلم کي تمام ڪائنات ڏانهن رسول ڪري موڪليو، خواه عرب هجي يا عجم، جن هجن يا انسان، تمام سابق شرعي احڪام منسوخ ڪيا ويا سواء ڪن چند اصولي احڪامن جي تمام انبياءَ عليه السلام تي ڪين فضيلت بخشي وئي. ڪين سيدالبشر بنايو ويو ۽ جيسين "محمد رسول الله" جو اقرار نه آهي تيسين اقرار توحيد "لااله الاالله" چوڻ کان روڪي ڇڏيائين ۽ مخلوق تي سندس تصديق ڪرڻ فرض ڪري ڇڏيائين ۽ انهن احڪامن جي تصديق ڪرڻ پڻ فرض ڪري ڇڏيائين جيڪي پاڻ ڪريمن دنيا ۽ آخرت جي باري ۾ بيان فرمايا آهن. اهو به فرض ڪري ڇڏيائين ته ڪنهن جو به ايمان معتبر نه آهي جيستائين اهي سڀ ڳالهيون نه مڃي جيڪي حضور صلي الله عليه وسلم جن بعدازموت متعلق بيان فرمايون آهن.

جن مان اول منڪر نڪير جا سوال آهن، اهي ٻئي فرشتا هيبت ناڪ ۽ خوفناڪ آهن جيڪي قبر ۾ ميت کي اٿاري سڌو ڪري ويهاريندا جنهن ۾ روح ۽ جسم ٻئي هوندا. پوءِ توحيد ۽ رسالت نبوي جا سوال ڪندا ته (١) تنهنجو رب ڪير آهي؟ (٢) تنهنجو دين ڪهڙو آهي؟ (٣) تنهنجو نبي ڪير آهي؟- اهي ٻئي فرشتا قبر جو امتحان آهن جاڪاڻ ته مرڻ بعد قبر ۾ پهريون امتحان انهن جا سوال آهن. اهو به ضروري آهي ته مومن قبر جي عذاب کي مڃي ته اهو برحق آهي، حڪمت ۽ عدل آهي، جسم ۽

روح لاءِ جيئن بہ خدا چاهي (تيئن ڪري).

هي بہ مڃي تہ ميزان عمل جا بہ ٻہ پُڙ آهن ۽ هڪ قبضي جي رسي آهي، انجي وڏائيءَ جو بيان هيئن آهي تہ اها رسي زمين ۽ آسمان جي وسعت برابر وڏي آهي. انهيءَ قدرت الاهي سان عمل توريا ويندا، انجا تورا (وٽ) ماڪوڙي ۽ سرنهن جي داڻي برابر بہ هوندا تان تہ پورو پورو انصاف ٿئي، انجي نوراني پڙ ۾ نيڪ عملن جا صحيفا وڌا ويندا ۽ انسان جي نيڪ عملن جي درجي مطابق، خدا جي فضل و ڪرم سان اهي ڳرا معلوم ٿيندا. وري ٻئي تاريڪ پڙ ۾ بداعمالن جا صحيفا وڌا ويندا ۽ اهي خدا تعاليٰ جي عدل انصاف سان هلڪا ٿي ويندا!!!

مومن اهو بہ مڃي تہ پلصراط حق آهي ۽ جهنم جي پٺيءَ تي هڪ ڏکوي پل وڇائي ويندي جيڪا تلوار کان تکي ۽ وار کان سنهي هوندي، جنهن تان ڪافرن جا پير ترڪي ويندا ۽ خدا تعاليٰ جي حڪم سان جهنم داخل ٿيندا ۽ مومنن جا قدم انتي ڄمي ويندا ۽ سڌا جنت ڏانهن موڪليا ويندا.

اهو بہ مڃي تہ حوض ڪوثر حق آهي جتي ماڻهو ايندا ۽ حضور عليہ السلام جي حوض محمدي مان (جنت ۾ داخل ٿيڻ کان اڳ) مومن پاڻي پيئندا ۽ پلصراط تان لنگهي وري بہ اهو پاڻي پيئندا. جيڪو شخص انجو هڪ ڍڪ بہ پيئندو تہ انکي وري ڪڏهن بہ اڃ نہ لڳندي. حوض ڪوثر جي وسعت آسمان جي برابر آهي جنهن مان بہ ناليون وهي نڪرن ٿيون.

مومن اهو بہ مڃي تہ حساب ڪتاب جو ڏينهن برحق آهي جنهن ڏينهن مخلوقات مختلف طريقن سان مبتلا هوندي؛ ڪنهن کان خوب بازپرس ٿيندي، ڪنهن سان چشم پوشي ڪئي ويندي، ڪيترا بغير حساب ڪتاب جي جنت ۾ داخل ٿيندا، جي خدا تعاليٰ جا مقرب پانهان هوندا. خدا تعاليٰ جي چاهيندو تہ انبيا عليہ السلام

ڪان به سوال ڪندو ته توهان ڪيئن تبليغ ڪئي. مالڪ چاهيندو ته ڪافرن ۽ منڪرن کان به سوال ٿيندا ته ڇو توهان رسولن کي ڪوڙو سمجهيو. بدعتي ۽ مخالف سنت کان به سوال ٿيندا ته ڇو توهان سنت طريقو ڇڏي ڏنو ۽ اهل اسلام وارن کان عملن جا سوال ٿيندا.

مومن اهو به مڃي ته اهل توحيد جهنم مان سزا ڀوڳي آخرڪار ڇوٽڪارو حاصل ڪندا، تان جو خدا جي فضل، سان ڪوبه اهل توحيد جهنم ۾ نه رهندو.

هي به مڃي ته انبيا عليه السلام شفاعت ڪندا، انکانپوءِ اهل علم، پوءِ شهيد ۽ آخر ۾ اهل اسلام پنهنجي پنهنجي درجي ۽ منزل مطابق شفاعت ڪندا ۽ جيڪڏهن ڪو مومن بغير شفاعت جي جهنم ۾ پيو هوندو ۽ انجو ڪوبه شفيع نه هوندو ته اهو الله تعالىٰ جي فضل سان جهنم مان ڪڍيو ويندو ۽ دوزخ ۾ ڪوبه اهل ايمان باقي نه رهندو بلڪ جنهن جي دل ۾ ذري برابر به ايمان هوندو ته انکي به جهنم مان ڪڍيو ويندو.

مومن اهو بـه مڃي ته صحابه ڪرام جـي فضيلت برحق آهي ۽ انهن جي ترتيب وار فضيلت هن ريت آهي ته حضور عليه السلام کانپوءِ افضل الناس حضرت صديق اڪبر رضي الله تعالىٰ عنه آهي، پوءِ حضرت عمر فاروق، پوءِ حضرت عثمان غني، پوءِ حضرت علي رضي الله تعالىٰ عنهم. اهو به ضروري آهي ته مومن صحابه ڪرام لاءِ حسن ظن رکي ۽ جهڙي طرح الله تعالىٰ ۽ حضور عليه السلام انهن جي تعريف ۽ توصيف ڪئي آهي هو به اهڙي طرح انهن جي تعريف ۽ توصيف ڪري.

انهن سڀني عقيدن جي باري ۾ شاهدي حديثن ۾ آيل آهي ۽ اصحابن جا قول شاهد آهن. جيڪو ماڻهو انهن سڀني عقيدن کي مڃي اهو اهل حق آهي، اهل سنت آهي ۽ انکي اهل بدعت

گمراه فرقن کان الگ سمجهيو ويندو. اسان سڀني جو فرض آهي ته خدا تعاليٰ کان ڪمال يقين ۽ اسلامي استقلال جي دعا گهرون، پنهنجي لاءِ سڀني مسلمانن لاءِ، ڇاڪاڻ ته اهوئي ارحم الراحمين آهي.

وصلى الله عليٰ سيدنا محمد و آله و اصحابه اجمعين

هيستائين جيڪو اسانکي امام غزالي (رح) جي ڪتاب "قواعد العقائد" تان نقل ڪرڻو هو سو نقل ڪيوسون.

امت محمديه جو ٧٣ فرقن ۾ ورهائجڻ

هاڻي هن رسالي جو مولف پنهنجو مضمون شروع ڪري ٿو: بسم الله الرحمان الرحيم وبه نستعين. يا الله جيڪا حق ڳالهه آهي اها سچ پچ حق ڪري ڏيکار ۽ جيڪا باطل ڳالهه آهي اها واقعي باطل ڪري ڏيکار ۽ باطل کان اسانکي ڪناره ڪشي نصيب فرماءِ. واضح هجي ته اڄ ڪلهه امت محمديه ۾ عقيدن جو وڏو اختلاف آهي ۽ انهن جا رايا مختلف آهن ۽ انهن ۾ هڪ ٻئي لاءِ نفرت ۽ بغض پيدا ٿي ويو آهي. هر هڪ فرقي جي اها دعوي آهي ته اسين حق تي آهيون ۽ ٻيا سڀ باطل تي آهن. حضور عليه الصلواة والسلام اسانکي اڳيئي ئي خبر ڏئي ڇڏي آهي ۽ فرمايو آهي ته منهنجي امت ٧٣ فرقن ۾ ورهائجي ويندي. اها حديث پورن سوالن جوابن سان سون ڪتاب الاصول الاربع في ترديد الوهابية جي آخر ۾ نقل ڪئي آهي، پر تڏهن به فائدي جي تڪميل لاءِ هتي به نقل ڪريان ٿو. حضرت عبدالله بن عمر رضي الله عنه کان روايت آهي ته منهنجي امت تي اهڙو ته انقلاب ايندو جهڙو بني اسرائيل تي آيو هو. هوبهو ايستائين جو اگر انهن مان جيڪڏهن ڪنهن پنهنجي ماءُ سان بدفعلي ڪئي هوندي ته منهنجي امت ۾ به اهڙا ماڻهو پيدا ٿيندا جيڪي ائين به ڪري گذريندا ۽ بني اسرائيل جي امت ٧٢ فرقن ۾ ورهائجي ويئي هئي

۽ منهنجي امت ٧٣ فرقن ۾ ورهائجي ويندي ــ ۽ اهي سڀ جا سڀ جهنم ۾ ويندا مگر هڪ فرقو بچيل رهندو. حاضرين عرض ڪيو ته يا رسول الله صلي الله عليه وسلم، اهو ڪهڙو فرقو هوندو؟ پاڻ فرمايائون ته اهو، اهو فرقو هوندو جيڪو انهن اصولن تي قائم هوندو جنهن تي مان ۽ منهنجا صحابه سڀئي قائم آهن. (رواه ترمذي) امام احمد ۽ ابو دائود حضرت معاويه کان روايت ڪن ٿا ته ٧٢ فرقا دوزخ ۾ ويندا ۽ هڪ فرقو جنت ۾ داخل ٿيندو، جنهنجو نالو جماعت آهي ۽ منهنجي امت ۾ اهڙيون توسون به پيدا ٿينديون جنکي اهي نسوان پيدا ڪيل خيال ائين اڏائيندا جيئن ڇتي ڪتي کي زهر ڊوڙائيندو آهي. ڇتي ڪتي جي ڪاٽل جي ڪابه رڳ اهڙي نه رهي جنهن ۾ زهر جو اثر نه هجي.

هاڻي جيڪڏهن اهو سوال ڪيو وڃي ته جن ٧٢ فرقن جو حديث ۾ ذڪر آهي، اهي ڪو نئون اسلام پيش ڪندا يا هن ئي اسلام جا دعويدار هوندا ڇاڪاڻ ته حضور عليه السلام انهن جو ذڪر بار بار امت جي لفظ سان ڪيو آهي. ليڪن جيڪي ماڻهو ڪو نئون مذهب پيش ڪندا سي خدا ۽ رسول کي نه مڃيندڙ هوندا. انهيءَ ڪري اهي امت محمديه ۾ داخل نه آهن. پهرئين قسم وارن جو نالو اهل اجابت آهي ۽ ٻئي قسم جو نالو اهل دعوت آهي. انهيءَ جاءِ تي مشڪل سوال پيدا ٿئي ٿو ته ٧٣ فرقن مان هر هڪ جي اها دعوي آهي ته اسين نجات حاصل ڪرڻ واري ناجيه جماعت سان آهيون ۽ اسان ئي "ما انا عليه واصحابي" جو صحيح مثال آهيون. ته ڇا اهو عقيده، اهو سوال ڪو ايمانداريءَ سان حل ڪري سگهي ٿو؟ انهيءَ ڪري انجي جواب لاءِ اهل سنت والجماعت بي چين ٿي بارگاه الاهي ۾ التجا ڪئي ته انهن کي قرآن مجيد جي هيءَ آيت نظر آئي:

فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُوْنَ حَتّٰي يُحَكِّمُوْكَ

پوءِ تنهنجي خدا جو قسم ته انهن ماڻهن جو مومنن ۾ شمار نه ٿيندو جيستائين اهي (پنهنجي باهمي جهڳڙن جهيڙن جي فيصلن ۾) توهان کي منصف ڪري نه مڃيندا" (سورة النساء رڪوع ٩ سيپاره ٥) تنهنڪري اسان رسول خدا صلي الله عليه وسلم کي هن ناحل شده سوال ۾ پنهنجو امين ڪري مڃيو ۽ فيصلو ٿي ويو.

مٿي ذڪر ڪيل حديث ۾ حضور عليه الصلواة والسلام جو هي مبارڪ لفظ موجود آهي ته اهو فرقو ناجيه "جماعت" آهي، اهو سوني کي معلوم آهي ته جماعت جو لفظ فرقه اهل سنت والجماعت جي نالي جو اصل جز آهي، جيئن ته امام احمد ۽ ابوداؤد کان روايت ۾ آهي. جماعت مان مراد هميشه ڪثرت افراد جي هوندي آهي. ... جي ڪثرت فقط اهل سنت والجماعت کي ئي نصيب آهي جيڪي مذاهب اربع (چئني مذهبن) جي مشرق ۽ مغرب ۾ سڀ مقلد آهن. اها ڪثرت، گمراه فرقن جي مقابلي ۾ اهڙي ته روشن آهي جو انکي ڪنهن به دليل جي ضرورت نه آهي.

پيو سوال ته هڪ گمراه فرقي جو چوڻ آهي ته حديث ۾ جيڪو جماعت جو لفظ آيو آهي انهيءَ مان مراد اهل حق آهن اگرچه انهن ۾ فردن جي قلت ڇو نه هجي. اسين جواب ۾ چئون ٿا ته اهو صحيح نه آهي ڇاڪاڻ ته خود نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم هڪ ٻيءَ حديث ۾ (جنهن کي حضرت ابن عمر روايت ڪيو آهي) فرمايو آهي ته خدا تعاليٰ منهنجي امت کي گمراهيءَ تي متفق نه ڪندو ۽ جماعت تي خدا جو هٿ هوندو ۽ جيڪو شخص جماعت کان جدا ٿيندو اهو دوزخ ۾ اڇلايو ويندو (رواه

ترمذي). حضرت ابو بصره کان روايت آهي ته حضور عليہ السلام فرمايو ته مون خدا تعاليٰ کي اها التجا ڪئي هئي تہ منهنجي امت کي گمراهيءَ تي متفق نہ ڪج، ته خدا تعاليٰ مونکي اهو عطيو بخشي ڇڏيو (رواہ طبراني) حضرت ابن عباس رضي الله عنہ کان روايت آهي ته نبي ڪريم صلي الله عليہ وسلم فرمايو ته جيڪو ماڻهو جماعت کان جدا ٿي مرندو ته اهو بي دينيءَ جو موت مرندو (رواہ البخاري)

جيڪڏهن اهو سوال ڪيو وڃي ته اگرچہ حديث ۾ لفظ جماعت يا لفظ اجتماع آيل آهي ليڪن حديث ۾ اها وضاحت آيل نہ آهي ته جماعت مان مراد ڪثرت افراد آهن، ته انجي جواب ۾ اسين هيٺئن چونداسون ته حضرت ابن عمر کان روايت آهي ته نبي ڪريم صلي الله عليہ وسلم فرمايو آهي ته توهين ڪثير التعداد جماعت جي تابعداري ڪريو ورنہ جيڪو انهيءَ کان الڳ ٿيندو اهو جهنم ۾ داخل ٿيندو (رواہ ابن ماجہ) حضرت معاذ بن جبل کان روايت آهي ته نبي ڪريم صلي الله عليہ وسلم فرمايو آهي ته شيطان انسان لاءِ بگهڙ آهي جهڙي طرح رڍن ۽ ٻڪرين لاءِ بگهڙ هوندو آهي. بگهڙ انهيءَ رڍ يا ٻڪريءَ کي آساني سان جهلي ٿو وٺي جيڪا ڌڻ کان ڌار چرندي آهي يا ڪناره ڪشي ڪندي آهي، توهين اهڙي ڪناره ڪشي کان پاسو ڪريو ۽ عام اهل اسلام جماعت جي دامن کي سوگهو جهليو (رواہ احمد) حضرت ابوهريره کان روايت آهي ته نبي ڪريم صلي الله عليہ وسلم فرمايو آهي ته جيڪو جماعت کان هڪ گراٽ به پري ٿيندو ته ائين سمجهو ته هن اسلام جو پٽو پنهنجي ڳچيءَ مان لاهي ڇڏيو (رواہ احمد ابو دائود) اها حديث .مشڪواة شريف ۾ بہ آهي بهرحال **"السواد الاعظم يا العامة"** اهو لفظ ڪثرت افراد جي وضاحت ڪري ٿو ۽ اهل سنت

والجماعت جي افرادن جي ڪثرت تمام گمراه فرقن جي مقابلي ۾ بلڪل واضح ۽ صاف آهي ۽ هر ڪنهن کي معلوم آهي. تنهنڪري ثابت ٿيو ته انهيءَ حالت ۾ فرقه ناجيه مان مراد اهل سنت والجماعت آهي جيڪي مشهور مذاهب اربع جا مقلد آهن.

الحمد لله علیٰ ذالک

قرآن مجيد ۾ حقيقت ۽ مجاز جو بيان

انهيءَ معلومات کانپوءِ واضح هجي ته عرب ۽ عجم جي سڀني زبانن ۾ "حقيت ۽ مجاز" جو استعمال عام آهي، خواه اهو چڱو هجي يا خراب ايستائين جو خود ڪلام الاهي ۾ به اهڙا نمونا موجود آهن، چنانچه اسان چند آيتون پيش ڪريون ٿا:-

١- اَللّٰهُ يَتَوَفَّى الْاَنْفُسَ حِيْنَ مَوْتِهَا

خدا تعاليٰ موت جي وقت، روح کي پنهنجي قبضي ۾ ڪري وٺندو آهي (پاره ٢٤، سورة زمر رڪوع ٥) پوءِ وري فرمايائين ته:

قُلْ يَتَوَفّٰكُمْ مَّلَكُ الْمَوْتِ الَّذِيْ وُكِّلَ بِكُمْ -

ملڪ الموت توهان جو ساهه قبض ڪري ٿو جيڪو توهان تي مسلط ڪيو ويو آهي (پاره ٢١ سورة السجدة رڪوع ١) هتي توفّي جو تعلق خدا سان حقيقي آهي ۽ فرشتي سان مجازي.

٢- يَهَبُ لِمَنْ يَّشَآءُ اِنَاثًا وَّيَهَبُ لِمَنْ يَّشَآءُ الذُّكُوْرَ ○

خدا جنهن کي گهري تنهنکي ڌيئرون ڏئي ۽ جنهنکي گهري پٽ ڏئي (پاره ٢٥ سورة شوريٰ رڪوع ٥)

وري حضرت جبرائيل عليه السلام جو قول هن ربت آهي.

قَالَ إِنَّمَا أَنَا رَسُوْلُ رَبِّكِ لِأَهَبَ لَكِ غُلٰمًا زَكِيًّا

ٻاڻ بي بي مريم عليها السلام کي هيئن چيائين ته آءٌ انهيءَ ڪري تو وٽ آيو آهيان ته توکي مقدس پٽ ڏيان (پاره ١٦ سورة مريم رڪوع ٢) هتي خدا جي بخشش، حقيقي آهي ۽ حضرت جبرائيل جي مجازي،

قُلْ يٰعِبَادِيَ الَّذِيْنَ اَسْرَفُوْا عَلٰٓى اَنْفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوْا مِنْ رَّحْمَةِ اللّٰهِ

اي منهنجا ٻانهو جن پنهنجي اعتدالي ڪئي سي رحمت الاهي کان نااميد نه ٿيو (پاره ٢٤ سورة الزمر رڪوع ٦) شيطان کي هيئن چيائين:

اِنَّ عِبَادِيْ لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ ـ

منهنجي ٻانهن تي تنهنجو تسلط نه ٿيندو (پاره ١٤ سورة حجر رڪوع ٣) وري فرمايائين ته:

وَاَنْكِحُوا الْاَيَامٰى مِنْكُمْ وَالصّٰلِحِيْنَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَاِمَآئِكُمْ ـ

توهين پنهنجن ٻانهن ۽ ٻانهين جا نڪاح ڪري ڇڏيندا ڪريو (پاره ١٨ سورة نور رڪوع ٤) پهرين ٻن آيتن ۾ عبد جو تعلق خدا سان حقيقي آهي ۽ ٽين آيت ۾ عبد جو تعلق مائهن سان مجازي آهي.

٤- يُحْيِي وَ يُمِيتُ

خدا تعالي ئي موت ۽ حيات ڏني ٿو (پاره ٢٧ سورة الحديد رکوع ١) ٻِيءَ حضرت عيسي عليه السلام جو قول هيئن آهي ته:

وَاُحْيِ الْمَوْتٰي بِاِذْنِ اللّٰهِ

آءٌ خدا جي حڪم سان مردن کي زنده ڪندو آهيان. (پاره ٣ سورة ال عمران رکوع ٥) ته پوءِ زندگي ڏيڻ جو تعلق خدا سان حقيقي آهي ۽ حضرت عيسي عليه السلام سان مجازي.

٥- وَاللّٰهُ يَهْدِيْ مَنْ يَّشَآءُ اِلٰي صِرَاطٍ مُّسْتَقِيْمٍ ○

خدا جنهن کي چاهي سڌي راهه ڏيکاري ٿو (پاره ٢ سورة بقره رکوع ٢٦) ۽ نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم کي چيائين ته:

وَاِنَّكَ لَتَهْدِيْٓ اِلٰي صِرَاطٍ مُّسْتَقِيْمٍ ○

تون ماڻهن کي سڌي واٽ ڏيکارين ٿو (پاره ٢٥ سورة شوري رکوع ٥) هتي هدايت الاهي حقيقي آهي ۽ هدايت نبوي مجازي.

٦- يُدَبِّرُ الْاَمْرَ

خدا تعالي ڪائنات جي تدبير ڪري ٿو (پاره ١١ سورة يونس رکوع ١) وري فرمايائين ته

فَالْمُدَبِّرَاتِ اَمْرًا ○

قسم آهي انهن جو جيڪي تدبير ڪندڙ آهن (پاره ٣٠ سورة والنازعات رکوع ١) پهرين آيت ۾ حقيقت آهي ۽ ٻيءَ ۾ مجاز.

٧- قُلْ لَا يَعْلَمُ مَنْ فِي السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ الْغَيْبَ اِلَّا اللّٰهُ

چئو ته جيڪي ماڻهو ۽ فرشتا آسمان ۽ زمين ۾ آهن انهن مان ڪوبه غيب ڪي نٿو ڄاڻي مگر الله تعاليٰ ئي غيب ڄاڻي ٿو (پاره ٢٠ سورة نمل رڪوع ٥) حضرت عيسيٰ عليه السلام جو حال وري هيئن ٻڌائين ٿا ته هو چوندو هو ته:

وَاُنَبِّئُكُمْ بِمَا تَاْكُلُوْنَ وَمَا تَدَّخِرُوْنَ فِيْ بُيُوْتِكُمْ

آءٌ توهان کي سڀ ڪجهه ٻڌائيندس جيڪو توهان کائو ٿا يا پنهنجن گهرن ۾ جمع ڪري رکو ٿا (پاره ٣ سورة آل عمران رڪوع ٥) وري حضرت يوسف عليه السلام جي باري ۾ فرمايائين ته هن ٻن قيدين کي هيئن چيو ته:

قَالَ لَا يَاْتِيْكُمَا طَعَامٌ تُرْزَقٰنِهٖٓ اِلَّا نَبَّاْتُكُمَا بِتَاْوِيْلِهٖ

توهان جي خوراڪ نه ايندي جيڪا اوهانکي ڏني ويندي آهي پر انجي اچڻ کان اول توهان جي خوابن جو تعبير ڪري وٺندس (پاره ١٢ سورة يوسف رڪوع ٥) پهرين آيت ۾ حقيقت آهي ۽

پوئن ٻن آيتن ۾ مجاز آهي.

٨- حضرت ابراهيم عليه السلام جو قول هيئن آهي ته تون چوين ٿو ته:

وَاِذَا مَرِضْتُ فَهُوَ يَشْفِيْنِ

آءُ جڏهن بيمار ٿيندو آهيان تہ خدا ئي مونکي شفا ڏئي ٿو (پاره ١٩ سورة شعرآء رکوع ٥) ۽ حضرت عيسيٰ عليہ السلام وري ٿو تہ

وَاُبْرِيءُ الْاَكْمَهَ وَالْاَبْرَصَ وَاُحْيِ الْمَوْتٰي بِاِذْنِ اللّٰهِ

آءٌ ماءُ پيٽان انڌن کي ۽ ڪوڙهہ جي بيمارن کي شفا ڏيان ٿو ۽ خدا جي حڪم سان مردن کي بہ زنده ڪريان ٿو. (پاره ٣ سورة آل عمران رکوع ٥) ڀهرين آيت ۾ حقيقت آهي ۽ ٻيءَ ۾ مجاز.

٩ـ فرمايائين:

وَهُوَ الْخَلّٰقُ الْعَلِيْمُ ۝

خدا ئي پيدا ڪندڙ ۽ خوب ڄاڻندڙ آهي (پاره ٢٣ سورة يٰسين رکوع ٥) وري حضرت عيسيٰ عليہ السلام جو قول بيان ڪيائين تہ:

اَنِّيْ قَدْ جِئْتُكُمْ بِاٰيَةٍ مِّنْ رَّبِّكُمْ، اَنِّيْۤ اَخْلُقُ لَكُمْ مِّنَ الطِّيْنِ كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ فَاَنْفُخُ فِيْهِ فَيَكُوْنُ طَيْرًا بِاِذْنِ اللّٰهِ

آءٌ مٽيءَ مان پکين جي شڪل ۽ صورت ٺاهيندو آهيان ۽ انهن کي ڦوڪ ڏيندو آهيان تہ اهي خدا جي حڪم سان پکي ٿي پوندا آهن (پاره ٣ سورة آل عمران رکوع ٥) هتي بہ پهرين

حقيقت آهي ۽ بيو مجاز.

١٠ - فرمايائين ته!

إِنَّ اللّٰهَ هُوَ الرَّزَّاقُ ذُو الْقُوَّةِ الْمَتِينُ ۝

خدا ئي هرهڪ جو رازق آهي ۽ زبردست طاقت جو مالڪ آهي (پاره ٢٧ سورة ذاريات رڪوع ٣) وري فرمايائين ته:

وَإِذَا حَضَرَ الْقِسْمَةَ أُولُوا الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينُ فَارْزُقُوهُم مِّنْهُ

ميراث جي ورهائڻ وقت جيڪي رشتيدار يتيم ۽ مسڪين حاضر هجن ته ان مان انهن کي به رزق ڏيو (پاره ٤ سورة نساء رڪوع ١) هتي به ٻنهي حقيقت ۽ بيو مجاز آهي.

١١ - فرمايائين ته:

إِنَّ اللّٰهَ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ ۝

خدا تعاليٰ ئي سميع بصير آهي (پاره ٢٤ سورة مؤمن رڪوع ٢) وري فرمايائين ته:

إِنَّا خَلَقْنَا الْإِنسَانَ مِن نُّطْفَةٍ أَمْشَاجٍ نَّبْتَلِيهِ فَجَعَلْنَاهُ سَمِيعًا بَصِيرًا ۝

اسان انسان کي مخلوط نطفي مان پيدا ڪيو تانڪ انکي دنيا جي آزمائش ۾ وجهون ۽ پوءِ هنکي سميع ۽ بصير بنايوسون (پاره ٢٩ سورة دهر رڪوع ١) ٻنهي سميع ۽ بصير حقيقت آهي ۽ بيو مجاز.

مطلب ته انهيءَ قسم جون قرآني آيتون ۽ حديثون ڪافي آهن.

جڏهن ته حقيقت ۽ مجاز جو استعمال قرآن شريف ۾ موجود آهي ته پوءِ جيڪڏهين انکي خدا جا بندا پنهنجي محاوري ۾ استعمال ڪن ته ڪهڙي برائي ٿيندي. بهرحال انهيءَ اصول تي ڪيترن ني مسئلن جو بنياد آهي جيڪي مذاهب اربع جي مقلدين (پيروي ڪندڙ) ۽ وهابين جي وچ ۾ زير بحث ۽ دليل بازي جي جنگ جو ميدان بنيل آهن ۽ اهڙي طرح انهن مان هن جي وچ ۾ جيڪي انهن جي طريقي تي آهن.

نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم کي علم غيب جو حاصل هجڻ

انهن مسئلن مان هڪ علم غيب جو مسئلو به آهي، يعني ته علم غيب حضور اڪرم صلي الله عليه وسلم کي ۽ خاصان امت محمديه کي حاصل هو يا نه؟

جيڪڏهن حضرت عيسي عليه السلام کاڌي ۽ گهرن جي ذخيري متعلق غيب جي خبر ڏيندا هئا ته پوءِ اهڙا ڳالهه ڇو جائز ۽ ممڪن نه ٿيندي ته نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم ۽ امت محمديه جا خاص خاص مقرب بندا به غيب جون چند خبرون ڏين يا دنيا جي مستقبل جا حالات ۽ برزخ جا حالات ٻڌائين. اگر اهو اعتراض ڪيو وڃي ته اهو ته حضرت عيسي جو معجزه هو، ته اسين به چئون ٿا ته اسانجي نبي اڪرم صلي الله عليه وسلم جي غيب داني ڇو معجزو نٿو ٿي سگهي؟ ۽ امت (محمديه) جي مقرب بزرگن لاءِ ڪرامتون ڇو نه ٿيون ٿي سگهن؟ جيڪڏهن ائين چيو وڃي ته حضرت عيسي عليه السلام کي ته خود خداتعالي ڄاڻائي ڇڏيندو هو ته اسين به چونداسين ته اسانجي رسول اڪرم صلي الله عليه سلم کي به خود خداتعالي ڄاڻائي ڇڏيندو هو.

هائي واضح ٿجي ٿو ته اختلافي مسئلن ۾ علم غيب جو مسئلو هڪ عظيم زير بحث مسئلو آهي جنهن تي وقت جا عالم اختلاف ڪندا رهن ٿا ۽ هِتي ٽريون افراط تفريط (وڌاءُ، گهٽتائي) ۾ پهچي ويون آهن، جنهن ڪري انهن ۾ سخت اختلاف پهچي ويو آهي، ايتري قدر جو هڪ ٻئي کي ڪافر به چئي ڇڏيا آهن.

هڪ ڌر نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جي لاءِ علم غيب ڪلي، جزي، علم غيب ماضي ۽ مستقبل ثابت ڪيا آهن ته الله تعالي کين سڀني شين جو علم غيب ڏنو هو.

ٻي ڌر سري کان علم غيب ڪلي جي نفي ڪري ڇڏي آهي ته حضور عليه الصلواة والسلام کي علم غيب ڪلي حاصل نه هو ڇاڪاڻ ته علم غيب ڪلي مخصوص الله تعالي کانسواءِ ٻئي ڪنهن کي به حاصل نه آهي باقي علم غيب جزي ته ڪا وڏي ڳالهه نه آهي ڇاڪاڻ ته اهو جهڙي طرح رسول ڪريم صلي الله عليه وسلم کي حاصل هو، اهڙي طرح ٻارن ۽ چوپاين کي به حاصل آهي. خدا ڀلو ڪري انهي عقيدي کان بچائي. اهو اهڙو عقيدو آهي جنهن ۾ رسول خدا صلي الله عليه وسلم جي توهين جو اظهار آهي جو آخرڪار بري خاتمه تائين پهچائيندڙ آهي.

ٽئين فرقي وري اهي تمام علوم غيب نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم لاءِ ثابت ڪيا آهن جيڪي سندن رسالت ۽ نبوت سان وابسته آهن يا گذشته امتن ۽ احوال برزخ يا قيامت جي خوفناڪ حالات سان تعلق رکن ٿا يا جنت جي نعمتن ۽ دوزخ جي عذاب متعلق آهن، انڪان علاوه اهو علم غيب، جنهن جو تعلق عالم بالا ۽ دنيا سان آهي جيڪو الله تعالي کين ڄاڻائي ڇڏيو آهي.

اهو عقيده افراط تفريط جي وچترو آهي ۽ تقوي جي وچهو آهي.

ڪاش! جي اسانکي معلوم هجي ها ته ڪي ماڻهو هر قسم جو علم غيب، ڪلي، جزي، حال، ماضي، مستقبل، حضور اڪرم صلي الله عليه وسلم جي لاءِ ثابت ڪن ٿا؛ ته پوءِ اهي انهن علمن متعلق ڪهڙو جواب ڏيندا جيڪي علم شريعت ۾ ممنوع قرار ڏنا ويا آهن. مثلا نجوم ۽ جفر، شعبده بازي، ڪهانت، موسيقي، سحر، رمل يوناني فلسفه، جيڪو الاهيات معلق آهي. ته ڇا اهي ممنوع علم به ڪين حاصل هوا؟ پيو ته اهي هن جو ڪهڙو جواب ڏيندا ته خودخدا تعالي وضاحت سان فرمايو آهي.

وَمَا عَلَّمْنٰهُ الشِّعْرَ وَمَا يَنْۢبَغِيْ لَهٗ ؕ

ته اسان پنهنجي رسول کي شعروشاعري جو علم ڪو نه سيکاريو آهي ۽ نه وري اهو علم سندن شايان شان آهي (پاره ٢٣ سورة يس رڪوع ٥) ۽ اهو به فرمايائين ته!

وَلَا بِقَوْلِ كَاهِنٍ ؕ

پاڻ جادوگر نه هوا ۽ هي قرآن ڪريم ڪنهن جادوگر جو قول نه آهي (پاره ٢٩ سورة الحاقة رڪوع ٢) اگر اهو اعتراض ڪيو وڃي ته اهي علوم، علم غيب جا قسم نه آهن بلڪ ظاهري علم آهن ته اسين جواب ۾ پڇنداسون ته جيڪڏهين اهي علوم، علم غيب ۾ داخل نه آهن ته ڇا "ما كان وما يكون" (ماضي ۽ مستقبل جي علم) ۾ داخل آهن يا نه؟ ته پوءِ اگر جواب ڏنو وڃي ته هائو، اهي ان ۾ داخل آهن ته اسين چونداسين ته ڪٿي اهي علم غيب ۾ داخل هجن تڏهن به خداتعالي ذات رسالت کي انهن علمن جي آلائش کان پاڪ صاف رکيو آهي. جاڪاڻ ته

پاڻ رسول امي هوا. ڪافر مٿن جادو جو الزام هڻندا هوا پر خداتعالي فرمايو ته هو جادوگر نه آهي. پوءِ وري هو ڪهانت جو الزام ڏيندا هوا ته جن ڀوت ذريعي پنڻ خبرون ٿا ڏين، ليڪن خدا تعالي فرمايو ته:

وَلَا بِقَوْلِ كَاهِنٍ ؕ

”هي قرآن ڪنهن ڪاهن جو قول به نه آهي. (پاره ٢٩ سورة الحاقة رڪوع ٢) وري اهي چوندا هوا ته ڪو ٻيو ماڻهو اهي ڪين قرآن پاڪ سيکاري ٿو ته خداتعالي جواب ۾ فرمايو ته:

لِسَانُ الَّذِي يُلْحِدُونَ إِلَيْهِ أَعْجَمِيٌّ وَّهَٰذَا لِسَانٌ عَرَبِيٌّ مُّبِينٌ ○

جنهن ماڻهوءَ ڏانهن قرآن پاڪ جي تعليم کي منسوب ڪن ٿا اهو ته عجمي آهي، عربي زبان نه ڄاڻيني ڪونه ٿو ۽ هي قرآن ڪريم ته فيصح عربي ۾ آهي (پاره ١٤ سورة نحل رڪوع ١٣) جيڪڏهن ائين چيو وڃي ته اهي ممنوع علم ”ماڪان ومايڪون“ ۾ داخل نه آهن ته اسين پڇنداسون ته ڀلا اهي ممنوع علم ڇا ۾ داخل ٿيندا؟

علم غيب جا منڪر انهن حديثن جو ڪهڙو جواب ڏيندا جن ۾ نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم عذاب قبر، ملائڪن جا سوال ۽ قبر جي تنگيءَ جي خبر ڏني آهي. يا جن ۾ پاڻ ڪريم صلي الله عليه وسلم اسلامي جنگين جي فتح جي اڳواٽ خبر ڏني آهي يا آخر زماني جون خبرون ڏنيون آهن: حالانڪ سڀڪجهه ائين ئي پيش آيو جيئن پاڻ ڪريم صلي الله عليه وسلم فرمايو هو. ڀلا انهيءَ جو ڇا جواب ڏيندا، جو پاڻ ڪريم صلي الله عليه وسلم جنگ بدر ۾ ڪافرن جي قتل ٿيڻ جون جايون به اڳواٽ ٻڌائي

ڇڏيون هيون ۽ اهي ڪافر واقعي اتي ئي قتل ٿيا، جتي پاڻ ڪريم صلي الله عليه وسلم فرمايو هوائون، ته ڇا چوپايا ۽ ديوانه به اهڙيون خبرون ڏئي سگهن ٿا؟ سون پاڻ هڪ اهڙي شخص کان پڇو آهي، جنهن جي دل کي خداتعالي انڌو ڪري ڇڏيو هو، چوڻ لڳو ته جيڪڏهن حضور ڪريم صلي الله عليه وسلم کي مسلمانن جي فتح جي اڳواٽ خبر هجي ها ۽ جنگ بدر ۾ ڪافرن جي قتل ٿيڻ جون جايون به معلوم هجن ها ته پوءِ مسلمانن جي فتح لاءِ ۽ ڪافرن جي قتل ٿيڻ لاءِ سجدي ۾ پئي دعا نه گهرن ها. آءٌ چوان ٿو ته انهن عقل جي ماريلن کي اها خبر ڪانه هئي ته حضور نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جو مسلمانن جي حق ۾ دعا گهرڻ، خداتعالي جي اڳيان تواضع ۽ خاڪساري جو اظهار هو. ڇا پاڻ صراط مستقيم تي قائم نه هوا. حالانڪ خود خداتعالي کين چاڻائي ڇڏيو هو ته

إِنَّكَ عَلَىٰ صِرَاطٍ مُّسْتَقِيمٍ ○

توهان صراط مستقيم تي يعني سڌي واٽ تي آهيو (پاره ٢٥ سورة زخرف رڪوع ٣) تڏهن به پاڻ ڪريم صلي الله عليه وسلم اهي الفاظ دهرائيندا هئا ته اهدنا الصراط المستقيم. الله تعالي جو ارشاد آهي ته:

عَالِمُ الْغَيْبِ فَلَا يُظْهِرُ عَلَىٰ غَيْبِهِ أَحَدًا ○ إِلَّا مَنِ ارْتَضَىٰ مِن رَّسُولٍ ●

توهان جو خدا عالم الغيب آهي ۽ پنهنجي غيب کان ڪنهن کي به آگاهه نٿو ڪري، مگر انهيءَ رسول کي جنهن کي هو پسند ڪري (پاره ٢٩ سورة جن، رڪوع ٢) پوءِ وري فرمايائين ته:

وَمَا كَانَ اللّٰهُ لِيُطْلِعَكُمْ عَلَى الْغَيْبِ وَلٰكِنَّ اللّٰهَ يَجْتَبِي مِن رُّسُلِهِ مَن يَّشَاءُ فَاٰمِنُوْا بِاللّٰهِ وَرُسُلِهِ

خدا تعاليٰ تہ توهان تي علم غيب ظاهر ڪرڻ جي وجهہ ۾ نہ آهي، ليڪن پنهنجي رسولن مان جنهن کي گهري تنهن کي انتخاب ڪري ٿو (پاره ۴ سورة آل عمران رڪوع ١٨) تہ ڇا نبي ڪريم صلي الله عليہ وسلم برگزيده ۽ منتخب ڪيل رسول نہ هوا؟ اگر ڇيو وڃي تہ ڇاڪاڻ نبي ڪريم صلي الله عليہ وسلم پهرين آيت جي استثنا ۾ داخل آهن ڇو تہ پاڻ ئي برگزيده ۽ پسنديده رسول آهن جنهن جو ثبوت هن آيت ۾ آهي تہ "ليڪن پنهنجي رسولن مان الله تعاليٰ جنهن کي چاهي تنهن جو انتخاب ڪري ٿو" ڇاڪاڻ تہ پاڻ ئي رسول مجتبيٰ هئا؛ اگر انهيءَ جو انڪار ڪيو وڃي تہ اسين پڇنداسون تہ پوءِ حضور عليہ السلام کانسواءِ انهن آيتن ۾ ڪهڙي رسول مجتبيٰ ۽ مرتضيٰ جو ذڪر آهي؟

انهيءَ مقام تي تحقيق اها آهي تہ عالم الغيب جي فقره جو استعمال نبي ڪريم صلي الله عليہ وسلم جن لاءِ صحيح آهي، باعتبار بعض علم غيب جي (جيڪو منصب رسالت سان وابستہ آهي) ۽ بعض علم الغيب (جيڪو منصب رسالت جي دائره کان خارج آهي) انهيءَ خيال کان درست نہ آهي.

ڇو تہ بعض مغيبات جي خبر ڏيڻ وٺائڻ بلڪل صحيح ثابت آهن: مثلاً عالم برزخ متعلق، قبر جي تنگي، منڪر نڪير جي سوالن جي خبر ڏيڻ، نيڪ بندن جي قبر جو ... ڪشادو ٿيڻ ۽ بدڪار جي قبر ... تنگ ٿيڻ يا قيامت جي احوال ۾

خدا تعاليٰ جي حضور ۾ پيش ٿين، عملن جو وزن ٿئي، پلصراط، حوض ڪوثر، شفاعت، جنت ۽ انجون نعمتون، دوزخ ۽ انجي باهه جي خبر ڏيڻ....

چند دنوي معاملات جي خبر ڏيڻ، مثلاً جنگ بدر ۾ مشرڪين جا قتل گاهه ٻڌائڻ يا حاطب بن بلطعه جو خط واپس وٺڻ جيڪو هن ڳجهي طرح مشرڪن ڏي لکيو هو، ابوجهل کي ٻڌائڻ ته تنهنجي هٿ ۾ ٻڙيون آهن، فارس جي بادشاه جي قتل جي خبر ڏيڻ عين انهيءَ صبح جو جڏهن هو ماريو ويو هو، حبشه جي بادشاه نجاشيءَ جي موت جي خبر ڏيڻ ۽ وري مدينه طيب ۾ انجي غائبانه جنازي نماز پڙهڻ، ... خبر ڏيڻ ته اڌوهي انهيءَ معاهدي واري ڪاغذ کي ڪائي ويئي آهي جيڪو قريش سندن خلاف لکي بيت الله شريف ۾ ٽنگي ڇڏيو هو، حضرت جعفر رضي الله عنه جي وفات جي خبر ڏيڻ ۽ انجي ٻن رفيقن جي خبر ڏيڻ، جنگ تبوڪ ۾ خالد بن وليد سيف الله جي هٿان فتوحات حاصل ٿيڻ، حضرت علي ڪرم الله وجه جي هٿان خيبر جي قلعه جو فتح ٿيڻ، ٻڪريءَ جي گوشت ۾ زهر ملائڻ جي خبر ڏيڻ جيڪو يهودين سندن خدمت ۾ تحفه طور موڪليو هو، پاڻ ڪريمن جي اها خبر ڏيڻ ته حضرت علي ڪرم الله وجه خارجي کي قتل ڪندا، ۽ آخري زماني ۾ فتنن جو پيدا ٿيڻ وغيره ها.

مطلب ته انهيءَ قسم جون غيبي خبرون ٻيون به ڪيتريون حضور اڪرم صلي الله عليه وسلم ڏنيون آهن، جي انهيءَ شخص کان ڳجهيون نه آهن جيڪو علوم اسلاميه ۾ مهارت ۽ واقفيت رکي ٿو. جيڪڏهن اهو سوال ڪيو وڃي ته اهي غيب جون خبرون، خدا تعاليٰ جي ٻڌائڻ سان پاڻ ڪريمن ٻڌايون آهن تنهنڪري اهي خبرون غيب نه آهن، بلڪ وحي جي قسمن مان

آهن ته پوءِ به اسين چئون ٿا ته اسانجي دعويٰ صحيح ثابت ٿي ته پاڻ ڪريم صلي الله عليه وسلم عالم الغيب آهن. اگر هيئن چيو وڃي ته خدا تعاليٰ جي اطلاع (وحي) کانسواءِ ڪشف ذريعي پاڻ ڪريمن؛ اهي خبرون ڏنيون آهن، ته انهيءَ صورت ۾ بہ حضور ڪريم صلي الله عليه وسلم کي عالم الغيب چوڻ صحيح آهي. جيڪي مقلد هيئن چون ٿا ته حضور عليه السلام هرقسم جو غيب ڄاڻندا هئا يا هُن چون ٿا ته حضور جن کي تمام مان ڪان وما يکون جو علم غيب هو ته. انهن جي مراد به آهي ته علوم غيب جا آهن جيڪي تبليغ، رسالت ۽ منڪرين کي لاجواب ڪرڻ يا گذريل انبياءِ عليهم السلام جي حالات معلوم ڪرڻ متعلق آهن يا انهن جي مطيع امت جي نجات ۽ منڪرين جي هلاڪت متعلق آهن يا امت محمديه جي احوال سان تعلق رکن ٿا جيڪي آخر زماني ۾ پيش ايندا يا انهن فتنن جي باري ۾ آهن جيڪي امت محمديه تي اچڻ وارا آهن يا انهن تڪليفن جي باري ۾ آهن جيڪي امت محمديه تي ايندئون .... ايستائين جو جنتي جنت ۾ هليا ويندا ۽ دوزخي دوزخ ۾ وڃي پوندا.

مگر ها، اهي علوم جيڪي سندن "شايان شان نہ آهن، مثلاً علم شعر، جفر، رمل، سيميا، ڪيميا، ۽ ٻيا اهي علم جن جو تعلق تبليغ ۽ رسالت سان بلڪل ناهي جيئن ته جبلن جو وزن معلوم ڪرڻ، سمنڊ جي پاڻي ماپڻ جو علم، يا بارش جي قطرن جو ڳڻڻ، يا وڻن جي پنن جي ڳڻپ، ۽ انهيءَ قسم جا ٻيا به علم ۽ جنجا نالا به اسانکي معلوم نہ آهن ۽ نہ ئي اسين انهن جي تشريح ڄاڻون ٿا ته انهن قسمن جا علم خاص خداءِ خالق سان ئي تعلق رکن ٿا جيڪو انهن کي پيدا ڪري ٿو ۽ فنا ڪري ٿو ورنہ ڪنهن انسان جو انهن سان ڪوبہ واسطو نہ آهي.

اگر چيو وڃي ته نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم بعض غيب جا عالم آهن ته پوءِ حضور جن لاءِ عالم الغيب جي لفظ جو استعمال

ڪرڻ جو ڪهڙو مطلب ٿيندو؟ ته اسين جواب ڏينداسون تــه ڪنهن شخص کي ڪنهن صفت سان موصوف ڪرڻ جي اها معني نه ٿيندي آهي ته انهيءَ صفت جا تمام قسم ان ۾ موجود هجن، بلڪ ايترو ضروري هوندو آهي ته انهيءَ بعض (خاص) حصا ان ۾ موجود هجن چاڪاڻ ته جيڪڏهن ائين چئجي ته زيد عالم آهي ته انمان اها مراد نه هوندي آهي ته زيد تمام قسمن جا دينوي علوم حلال و حرام وغيره سڀ ڪجهه ڄاڻي ٿو بلڪ بلا تڪلف اهو ئي ذهن ۾ ايندو آهي ته زيد مروّجه علمن جو عالم آهــي جيڪي روزمره استعمال ٿين ٿا. اهڙيءَ طرح خدا تعالي جــو قول آهي ته:

اِنَّ الۡاِنۡسَانَ لَيَطۡغٰۤي اَنۡ رَّاٰهُ اسۡتَغۡنٰى ۝

بيشڪ انسان حد کان وڌي وڃي ٿو جڏهن هــو پاڻ کي مالدار ڏسي ٿو (پاره ۳۰ سورة اقرء رڪوع ۱) ته انهيءَ مان مراد به بعض انسان آهن ورنه مالدار ته ڪيترا خدا جا نيڪ بندا به ٿي گذريا آهن بلڪ مالدار ته نبي سڳورا ۽ رسول به هئا.

ايثال الثواب

(ميت کي ثواب پهچائڻ)

اختلافي مسئلن مان هڪ ايثال ثواب جو مسئلو به آهي، ته آيا مري ويلن جي روح کي پنهنجي عملن جو ثواب پهچائڻ جائز آهي يا نه؟ مخالف چون ٿا ته حرام آهي، يا ممنوع آهي، يا بي فائده آهي، جنهن ۾ نه نفعو آهي نه نقصان. انهيءَ باري ۾ انهن جا خيالات مختلف آهن: ڪن جو دليل آهي ته خدا تعاليٰ فرمايو آهي ته "انسان کي پنهنجي ئي ڪمائي ڪم ايندي". انهيءَ مسئلي ۾ پنهين ڌرين جي عالمائن ۾ وڏو اختلاف آهي، انهن دليلن جو ذڪر ڪرڻ ۾ گهڻي ڊيگهه ٿيندي، هن رسالي جي مصنف عبد ضعيف جڏهن شيخ ابن قيم جوزي حنبلي جو هن مسئلي تي مضمون ڏٺو، سو نهايت انصاف سان پرپل نظر آيو ته پوءِ مون به اهوئي اختيار ڪيو ۽ اهوئي پسند ڪيو ته شيخ موصوف جي عقيدن سان هنن جي عقيدن جو مقابلو ڪريان، ڇاڪاڻ ته هنن مسئلن ۾ شيخ موصوف مخالفن جو هڪ مڃيل بزرگ آهي، اميد ته اهي به حق جي طرف موٽندا، تنهنڪري شيخ موصوف رحمة الله عليه جو اهو اقتباس پيش ڪريان ٿو جيڪو هن پنهنجي ڪتاب "ڪتاب الروح" ۾ درج ڪيو آهي:

لکن ٿا ته سورهون مسئلو اهو آهي ته آيا مرده جو روح،

زنده جي عملن مان فائدو حاصل ڪري سگهي ٿو يا نه؟ جواب هي آهي ته ٻن طريقن مان فائدو حاصل ڪري ٿو جن تي اهل سنت، اهل حديث جي فقها ۽ مفسرين جو اتفاق آهي. پهريون طريقو هيءُ آهي ته مرده پنهنجي زندگيءَ ۾ انهن عملن جو سبب بڻيو هجي. ٻيو طريقو هي آهي ته زنده مسلمان هنجي حق ۾ دعا ۽ استغفار ڪن يا صدقو خير خيرات ڪن يا حج ڪن اگرچه انهيءَ ۾ به اختلاف آهي ته مرده کي ثواب مال خرچ ڪرڻ جو ملندو يا اصل عمل جو ثواب ملندو. سڀني اهل علم وارن جي چوڻ موجب نيڪ عمل جو ثواب ملندو ۽ ڪن حنفيه جو چوڻ آهي ته نيڪ عمل تي مال خرچ ڪرڻ جو ثواب ملندو.

وري انهن جو هن ۾ به اختلاف آهي ته بدني عبادتون: جيئن ته نماز، روزه، تلاوت قرآن شريف، ۽ ذڪر الاهي جو ثواب به (ميت) کي پهچي ٿو يا نه؟ امام احمد بن حنبل ۽ سڀني اڳين بزرگن جو اهو مذهب آهي ته انهيءَ جو (يعني بدني عبادت جو) ثواب به پهچي ٿو. اهوئي قول حضرت امام اعظم (رح) جي ڪن شاگردن جو به آهي. انهيءَ فتوي تي محمد بن يحيي ڪمال جي روايت ۾، هن طرح تشريح موجود آهي ته امام احمد کان سوال ڪيو ويو ته هڪ ماڻهو جڏهن ڪو نيڪ عمل ڪري ٿو جيئن ته نماز، صدقو، خيرات يا ڪو ٻيو نيڪ عمل ڪري ٿو ۽ انجو اڌ حصو پنهنجي پيءُ ماءُ لاءِ مقرر ڪري ٿو، ته ڇا اهو جائز آهي؟ پاڻ فرمايائون ته مون کي اميد آهي ته اهو صحيح آهي. وري چيائون ته ميت کي هرڪا شئي (از قسم صدقه وغيره) پهچي ٿي، اهو به چيائون ته آية الڪرسي ٽي دفعا ۽ قُل هو الله هڪ دفعو پڙهو ۽ هينئن چئو ته يا الله هن جو ثواب قبرن وارن کي ڏي.

جنهن ڪم جو سبب مرده خود پنهنجي زندگيءَ ۾ ٿيو هجي، انهيءَ مان هنکي فائدو پهچي ٿو، تنهنجو ثبوت هي آهي، ته امام مسلم حضرت ابوهريره رضي الله عنه کان هڪ روايت لکي ٿو ته نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم فرمايو ته انسان، جڏهن مري ٿو وڃي ته انجا سڀ عمل ختم ٿي وڃن ٿا، مگر ٽن قسمن جا عمل جاري رهن ٿا: ١- صدقه جاريه ٢- مفيد علم ٣- نيڪ اولاد، جيڪو هنجي حق ۾ دعا گهرندو رهي. انهن ٽن عملن مان ثبوت ملي ٿو ته اهي عمل به ميت جا آهن ڇاڪاڻ ته اهوئي انهن عملن جو سبب بنيو آهي. سنن ابن ماجه ۾ حضرت ابو هريره رضي الله عنه جي هڪ هيءَ به روايت آهي ته نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم فرمايو آهي ته مومن جي نيڪ عملن مان مرڻ بعد هنکي هي عمل به پهچن ٿا: ١- جو ڪجهه هن پڙهايو ۽ پکيڙيو ٢- نيڪ اولاد جنهنکي پنهنجو جاءِ نشين ڪري ويو. ٣- قرآن شريف جيڪو هو ورثي ۾ ڇڏي ويو. ٤- مسجد شريف جيڪا هن ٺهرائي هجي ٥- مهمان سراءِ جيڪا هن مسافرن لاءِ ٺهرائي هجي. ٦- نهر جيڪا هن کوٽائي هجي ٧- اهو صدقه، جيڪو هن پنهنجي زندگيءَ ۾ صحت جي حالت ۾ الڳ ڪري رکيو هجي. انهن سڀني عملن جو ثواب موت کانپوءِ هنکي ملندو. مختصر طور اهو مضمون اتي ختم ٿيو.

هائي اها ڳالهه ته جنهن ڳالهه جو سبب مرده نه بنيو هجي، انجو ثواب يا نفعو به هنکي پهچي ٿو يا نه؟ انهيءَ جو ثبوت قرآن شريف ۾، حديث، اجماع ۽ اصول شرع مان ملي ٿو. قرآن شريف ۾ آهي ته:

وَ الَّذِيْنَ جَآءُوْ مِنْۢ بَعْدِهِمْ يَقُوْلُوْنَ رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا وَلِاِخْوَانِنَا الَّذِيْنَ سَبَقُوْنَا بِالْاِيْمَانِ -

جيڪي مسلمان پهرين مسلمانن کانپوءِ دنيا ۾ آيا آهن، اهي چون ٿا: يا الله اسانکي بخش ۽ اسانجي انهن ڀائرن کي به بخش، جيڪي اسان کان اڳي ايمان آڻي چڪا آهن (پاره ٢٨ سورة حشر رڪوع ١) ڏسو ته خدا تعاليٰ انهن مسلمانن جي پاڻ تعريف ڪئي آهي جيڪي پنهنجن اڳين ڀائرن لاءِ مغفرت ٿا گهرن. اهو اجماع امت محمديه کان ثابت آهي ته جنازي نماز ۾ ميت لاءِ دعا گهرڻ سان هنکي فائدو پهچي ٿو. حديث جي ڪتابن ۾ حضرت ابوهريره رضي الله عنه کان هڪ روايت آهي ته حضور اڪرم صلي الله عليه وسلم فرمايو آهي ته جڏهن توهان ميت لاءِ جنازه نماز پڙهو ته خلوص دل سان هن لاءِ دعا گهرو. صحيح مسلم ۾ عوف بن مالڪ کان روايت آهي ته حضوراڪرم صلي الله عليه وسلم هڪ جنازه جي نماز پڙهائي ان ۾ پاڻ ميت لاءِ جيڪا دعا گهريائون، سا مون ياد ڪري ورتي: پاڻ فرمايائون. ”اي الله هنکي بخش ڪر ۽ هنتي رحم ڪر ۽ هنکي سلامتي ڏي، هن جون خطائون معاف ڪر، ۽ هنکي پاڻ وٽ عزت ۽ آبرو سان رک ۽ پنهنجي بارگاه ۾ هنجي داخلا وسيع ڪر.“

٢

صدقي جو ثواب پهچڻ

هن حديث مان ثابت آهي جيڪا صحيح بخاري ۽ مسلم ۾ موجود آهي ته حضرت بي بي عائشه صديقه رضي الله عنها کان مروي آهي ته حضور عليه السلام جي خدمت ۾ هڪ ماڻهو حاضر

آيو ۽ چيائين ته منهنجي ماءُ گذاري وئي آهي ۽ ڪا وصيت نه ڪري سگهي، منهنجو خيال آهي ته جيڪڏهن موءَ ڳالهائي سگهي ها ته ضرور صدقو ڪري ها. ته ڇا جي مان صدقو ڪريان ته هنکي ثواب ملندو؟ تنهن تي پاڻ فرمايائون ته ها. ثواب ضرور پهچندو. صحيح بخاري ۾ حضرت عبدالله بن عباس رضي الله عنه کان روايت آهي ته سعد بن عباده جي ماءُ مري وئي ۽ هو وجود نه هو. پوءِ هو حضور عليه السلام وٽ ويو ۽ چوڻ لڳو ته يا رسول الله منهنجي ماءُ منهنجي غير حاضري ۾ مري وئي آهي، اگر آءٌ هنجي طرفان ڪجهه صدقو ڪريان ته ڇا هنکي ڪجهه فائدو پهچندو؟ پاڻ فرمايائون ته هائو هنکي ثواب ملندو. پوءِ سعد چيو ته توهان شاهد هجو ته مان جو هارون وارو باغ امڙ جي طرفان صدقه آهي. اها ئي حديث سنن ۾ آهي. مسند احمد ۾ به سعد بن عباده کان روايت ٿيل آهي ته هن حضور صلي الله عليه وسلم کي ٻڌايو ته منهنجي ماءُ ام سعد گذاري وئي آهي، توهان ٻڌايو ته ڪهڙي قسم جي خيرات هن جي طرفان افضل ٿيندي؟ پاڻ فرمايائون ته پاڻيءَ جي خيرات افضل آهي. پوءِ هن کوهه کوٽايو ۽ چيائين ته هي کوهه منهنجي ماءُ ام سعد جو آهي (انتهي)

روزي جو ثواب پهچڻ

انهيءَ باري ۾ به صحيح بخاري ۽ مسلم ۾ حضرت عائشه صديقه رضي الله عنها کان روايت آهي ته رسول الله صلي الله عليه وسلم فرمايو ته جيڪو به مري ۽ انجي ذمي روزا باقي هجن ته انجو وارث هن جي طرفان روزا رکي ۽ هيءَ به صحيحن ۾ روايت آهي ته هڪ ماڻهو حضور عليه السلام وٽ آيو ۽ چوڻ لڳو ته منهنجي ماءُ مري وئي آهي ۽ هن جي ذمي هڪ مهيني جا

روزا باقي آهن، ته ڇا آءٌ منهنجي پاران روزا قضا ڪريان؟ پاڻ ڪريمن فرمايو ته ها تون هن جي پاران روزا قضا ڪر. هڪ روايت آهي ته هڪ عورت حضور اڪرم صلي الله عليه وسلم جي خدمت ۾ حاضر ٿي ۽ چوڻ لڳي ته منهنجي ماءُ مري ويئي آهي ۽ هن تي نذر جا روزا رهيل آهن، ته ڇا هن جي طرفان آءٌ روزا رکي سگهان ٿي؟ ان تي حضور اڪرم صلي الله عليه وسلم فرمايو ته تون اهو خيال ڪر ته جيڪڏهن هن جي ذمي قرض هجي ها ته تون ضرور ادا ڪرين ها، ته پوءِ ڇا اهو قرض به هن جي پاران ادا ٿي ويندو يا نه؟ عورت چوڻ لڳي ته هائو اهو ته ادا ٿي ويندو. تنهن تي پاڻ ڪريمن فرمايو ته تون هن جي پاران روزا رک اهو لفظ بطور تعليق جي رکيو بخاري شريف ۾ آهي.

حج جو ثواب پهچائڻ

انهيءَ باري ۾ حضرت ابن عباس رضي الله عنه جي روايت صحيحين ۾ موجود آهي ته جهينه قبيلي جي هڪ عورت، حضور اڪرم صلي الله عليه وسلم جي خدمت ۾ حاضر ٿي چوڻ لڳي ته منهنجي ماءُ نذر باسيو هو ته حج ڪندس مگر هوءَ حج نه ڪري سگهي ۽ مري ويئي، ته ڇا آءٌ هن جي پاران حج ڪري سگهان ٿي؟ حضور جن فرمايو ته ها، هن جي طرفان حج ڪر. وري پاڻ فرمايائون ته تون پاڻ سمجهه ته جيڪڏهن تنهنجي ماءُ تي قرض هجي ها ته تون هن جي پاران ضرور ادا ڪرين ها، تنهنڪري خدا جو قرض به ادا ڪر، ڇاڪاڻ ته هن جو قرض ادا ڪرڻ سڀ کان زياده ضروري آهي. حضرت ابن عباس رضي الله عنه کان هيءَ به روايت آهي ته هڪ عورت حضوراڪرم صلي الله عليه وسلم کان پنهنجي پيءُ جي باري ۾ سوال ڪيو ته هو مري ويو آهي ۽ حج نه ڪري سگهيو. حضور جن فرمايو ته پوءِ

تون هنجي طرفان حج ڪر. (پورو ٿيو)

ان ڪانپوءِ شيخ موصوف فرمائي ٿو ته سڀني مسلمانن جو انهيءَ تي اجماع ۽ اتفاق آهي ته ميت جو قرض، بعد ۾ ادا ڪرڻ سان نهي ٿو وڃي، اگرچه قرض ادا ڪندڙ ڪو ڏاريو ڇو نه هجي، يا هنجي پنڌين ملڪيت سان ڇو نه ادا ڪيو وڃي. قتاده رح جي حديث هن ڳالهه جو ثبوت ڏئي ٿي ته هن هڪ ميت جي طرفان ٻن ديناري جي ضمانت ڏني هئي ۽ جڏهن اهي ادا ڪيائين ته حضور عليه السلام فرمايو ته هاڻ تو هنجي جسم کي ٿڌو ڪيو آهي.

قرآن مجيد جي تلاوت جو ثواب پهچڻ

انهيءَ باري ۾ شيخ موصوف پنهنجي تصنيف ڪيل ڪتاب الروح جي شروع ۾ مسئلو اول ڇني بيان ڪيو آهي ته اڳين صالحن جي هڪ جماعت کان روايت آهي ته انهن مرڻ وقت وصيت ڪئي هئي ته دفن ڪرڻ وقت هنن تي قرآن شريف پڙهيو وڃي. شيخ عبدالحق چوي ٿو ته حضرت، عبدالله بن عمر رضي الله عنه کان روايت آهي ته پاڻ حڪم ڏنو هئائون ته منهنجي قبر وٽ سورة بقر پڙهي وڃي ۽ مجوزين سان (جائز چائيندڙن سان) هڪ حضرت علي بن عبدالرحمان به آهي، امام احمد بن حنبل کي جيستائين ڪنهن صحابي جو اهڙو عمل معلوم نه هو تيستائين ان ڳالهه جو انڪاري هو، مگر بعد ۾ پاڻ تسليم ڪيائون. جناب خلال پنهنجي جامع ۾ هن عنوان سان: "قبر وٽ تلاوت قرآن جائز آهي" لکي ٿا ته عباس بن محمد دوري اسانکي ٻڌايو ته يحيي بن معين اسانکي ٻڌايو هو ته مبشر حلبي چيو آهي ته عبدالرحمان بن علاء بن حلاج پنهنجي پيءُ کان روايت ڪري ٿو ته منهنجي پيءُ چيو هو ته جڏهن آءٌ مري وڃان ته مون کي

قبر ۾ لاهيندي مهل چئجي: ”بسم الله علي سنت رسول الله“ ان کان
پوءِ مونکي مٽي وجهندا وڃجو ۽ منهنجي سيرانديءَ کان سورة بقر
جون ابتدا واريون ۽ آخر واريون آيتون پڙهجو ڇاڪاڻ ته مون
حضرت عبدالله بن عمر رضي الله عنه کان ائين ٻڌو آهي (پورو ٿيو)
انکان پوءِ شيخ موصـــوف عقلي ۽ نقلي دليل ڏنا آهن:

چون ٿا ته اهي تصريحات انهيءَ ڳالهه تي متفق آهن ته جيڪڏهن
ڪو زنده ميت جي طرفان ڪو عمل ڪري ٿو ته انجو ثواب
ميت کي پهچي ٿو. عقل جي تقاضا به اها آهي ته ثواب اگرچه
عمل ڪرڻ واري جو آهي پر جيڪڏهن هو پنهنجي ڪنهن مسلمان
ڀاءُ کي بخشي ٿو ڇڏي ته ان ۾ ڪابه ڪراهت نه آهي، جهڙي
طرح هن ڳالهه جي ممانعت نه آهي ته ڪو شخص زندگي ۾
پنهنجو ڪجهه مال ڪنهنکي بخشي ڇڏي يا هنجي موت بعد هنکي مال جي
ادائگي کان بريءَ الذمه ڪري ڇڏي. خود رسول الله صلي الله عليه وسلم
اسانکي خبردار ڪري ڇڏيو آهي ته روزي جو ثواب ميت کي
پهچي ٿو حالانڪ روزو فقط کائڻ پيئڻ ترڪ ڪرڻ جو نالو آهي
۽ نيت جو تعلق فقط دل سان آهي، جنهن کي خدا تعالي کان
سواءِ ٻيو ڪو به نٿو ڄاڻي ۽ اهو روزو ڪو محسوس ڪرڻ جهڙو
عمل به نه آهي. رسول ڪريم صلي الله عليه وسلم اهو به ٻڌائي
ڇڏيو آهي ته قرائت قرآن شريف جو ثواب به بطريق اولي
پهچي ٿو، جيڪو زبان جو عمل آهي، جنهن کي ڪن ٻڌن ٿا ۽ اک
ڏسي ٿي. انهيءَ جي وضاحت هيئن آهي ته روزه فقط نيت آهي ۽
روزي ڀڃيندڙ ڪمن کان پنهنجي نفس کي روڪڻ جو نالو آهي
۽ خدا تعالي انجو ثواب ميت کي پهچائي ٿو، ته پوءِ قرائت قرآن جو ثواب ميت
کي ڇو نه پهچندو! جيڪو ”نيت ۽ عمل“ انهين جو مرڪب آهي بلڪ
ان ۾ ته نيت جي به ضرورت نه هوندي آهي. بس ميت کي روزه جي ثواب
پهچڻ ۾ هن ڳالهه جو به اشارو آهي ته باقي عملن جو ثواب به ميت کي پهچي ٿو.

عبادت جا ٻه قسم آهن. هڪ مالي ۽ ٻيو بدني ۽ ٽيون

انهن کي گڏڻ سان پيدا ٿئي ٿو. حضور اڪرم صلي الله عليه وسلم

صدقي جي ثواب پهچڻ ۽ باقي عبادات ماليه جي ثواب پهچڻ جو
ٻه اشارو ڪري ڇڏيو آهي. روزي جي ثواب پهچڻ ۽ پاڻ ڪريم
صلي الله عليه وسلم اشارو ڪيو آهي ته تمام بدني، عبادتن جو
ثواب پهچي ٿو. پاڻ ڪريم صلي الله عليه السلام حج جي ثواب
پهچڻ جي ٻه خبر ڏني آهي، جيڪا عبادات مالي ۽ بدني جو
مرڪب آهي. هائي ٽنهين قسمن جو ايصال ثواب نص ۽ قياس
شرعي مان ثابت ٿي ويو. (وبا الله التوفيق).

وري شيخ موصوف لکي ٿو ته مخالفن جو اهو دليل، ته
خدا تعاليٰ فرمايو آهي ته:

وَ اَنْ لَّيْسَ لِلْاِنْسَانِ اِلَّا مَاسَعٰي

انسان لاءِ اهوئي آهي جيڪو هن ڪمايو (پاره ٢٧ سورة
النجم رڪوع ٣) ۽ وري الله تعاليٰ هي ٻه فرمايو ته:

لَا تُجْزَوْنَ اِلَّا مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُوْنَ

توهانکي انهيءَ جو بدلو ملندو جو ڪجهه توهان دنيا ۾
ڪندا هئا. (پاره ٢٣ سورة ياسين رڪوع ٤) وري فرمايائين ته:

لَهَا مَا كَسَبَتْ وَ عَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ ط

انساني نفس کي اهي نيڪ اعمال ڪم ايندا جيڪي هن
ڪمايا هوندا ۽ هنتي انهيءَ بدعمليءَ جو بوجھ ٻه پوندو جيڪو
هن (نفس پروريءَ لاءِ) ڪيو هوندو. پاره ٣ سورة البقرة رڪوع ٤٠)
حضور عليه السلام فرمايو ته انسان جڏهن مري ٿو وهي ته هنجا

عمل بند ٿي ويندا آهن، سواءِ ٽن صورتن جي ١- صدقه جاري جيڪو هن جي ناليءَ هلندو رهي ٢- اولاد صالح جيڪو هن لاءِ نيڪ دعا گهري ٣- مفيد تعليم جنهن مان هنجي مرڻ بعد به ماڻهن کي فائدو پهچي. بهرحال حضور ڪريم صلي الله عليه‌السلام اهي نفعي وارا عمل ٻڌائي ڇڏيا آهن جن ۾ بحالت حيات خود انسان جي پنهنجي ڪوشش جو ڪجهه دخل هجي مگر اهي عمل جن ۾ هن جو ڪوبه دخل نه آهي، انهن عملن جو ثواب هن کي نه ملندو.

انڪان پوءِ شيخ موصوف انهن جي عقيدن جا دليل ۽ ايصال ثواب جي قائلن تي ڪيل اعتراض لکيا آهن. پوءِ مجوزين (قائل) مخالفن کي هي جواب ڏنا آهن. ته جو ڪجهه توهان بيان ڪيو آهي تنهن ۾ هڪڙو به اهڙو دليل نه آهي جيڪو اسانجي تحقيقات جي خلاف هجي جيڪا اسان ڪتاب و سنت ۽ اجماع سلف صالحين ۽ نتائج قياس شرعيه سان پيش ڪيا آهن ڇو ته هي آيت ته "ليس للانسان الا ماسعي" انهيءَ تي مفسرين جو اختلاف آهي ته انهيءَ انسان مان ڇا مراد آهي؟

١- هڪ جماعت جو قول آهي ان مان مراد ڪافر انسان آهن ڇو ته مومن مسلمان لاءِ ته هنجي پنهنجي ڪمائي به مفيد آهي ۽ اها ڪمائي به مفيد آهي جيڪا ٻئي جي طرفان هن لاءِ ڪئي وڃي، جيئن اڳي ذڪر ڪري چڪا آهيون.

٢- هڪ جماعت جي راءِ آهي ته اها آيت گذريل شريعتن جي خبر ڏئي ٿي ورنه اسانجي شريعت ۾ ته پنهنجي توڙي غير جي ڪمائي ٻئي ثابت آهن.

٣- هڪ گروه جو قول آهي ته "للانسان" ۾ لا جي معني علي آهي ۽ انجي اها معني آهي ته انسان جو نقصان انجي

(بد) ڪمائي سان ٿيندو، غير جي بد عملي سان هنکي نقصان نہ پهچندو.

ع- هڪ ٻي چئو خيال آهي تہ هن جاءِ تي او سعي لہ (يا ڪوشش ڪئي وهي انجي لاءِ) اهي الفاظ مقدر ٿيل آهن، يعني اندازہ ڪيل آهن. تہ پوءِ اصل آيت هيئن هوندي: ليس للانسان الا ماسعي، او سعي لہ.

۵- هڪ گروہ چوي ٿو تہ اها آيت ئي منسوخ آهي، هن آيت سان تہ جن ماڻهن ايمان آندو آهي ۽ انهن جو اولاد ايمان آڻي ۽ انهن جو تابع آهي تہ اسين انهن جي اولاد کي بہ انهن ۾ ئي شامل ڪنداسون. اهو قول حضرت ابن عباس رضہ الله کان نقل ٿيل آهي.

۶- هڪ جماعت جي راءِ آهي تہ هن سان مراد زنده انسان آهن ۽ نہ مردہ.

شيخ موصوف فرمائي ٿو تہ اهي سڀ تشريحون ۽ تاويلون آيت جي عام لفظ کي بري طرح بگاڙين ٿيون، تنهن ڪري اسين انهن کي ڪا پسند ڪريون.* پوءِ وري هڪ ٻي جماعت جو قول نقل ڪري فرمائين ٿا تہ هي جواب ابي الوفاء بن عقيل جي طرفان ڏنو ويو آهي. هن چيو تہ بهتر جواب منهنجي نظر ۾ اهو آهي تہ انسان پنهنجي ڪوشش سان پنهنجي قوم جي نيڪ سلوڪ سان دوست پيدا ڪري ٿو، زال سان نڪاح ڪري ٿو، ٻار پيدا ڪري ٿو، غيرسان ڀلائي ڪري ٿو، ماڻهن سان دوستي گنڍي ٿو، تہ پيا بہ هن تي رحم ڪن ٿا ۽ عبادت جو تحفہ هنکي ڏين ٿا، اهو سبب بہ هنجي ڪوشش جو نتيجو چئبو. حضور عليہ السلام فرمايو آهي تہ "انسان جي بهتر خوراڪ اها آهي جيڪا هو پاڻ ڪمائي کائي." هن جو اولاد بہ هن جي ڪمائي آهي. مگر اهو جواب اڻپورو آهي تنهن ڪري انکي پوري

ڪرڻ جي ضرورت باقي آهي، ڇو ته انسان پنهنجي ايمان سان خدا ۽ رسول جي اطاعت سان پنهنجي عمل کانسواءِ ٻين مسلمان ڀائرن جي عملن مان به فائدو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ٿو، جيئڙي طرح زندگيءَ ۾ پنهنجي عمل هوندي به ٻين جي عملن مان به فائدو وٺي ٿو ڇو ته مسلمانن هڪ ٻئي جي اهڙي عمل مان به فائدو وٺندا آهن، جنهن ۾ گڏجي شريڪ ڪار ٿين ٿا، جيئڙي طرح با جماعت نماز پڙهڻ وغيره. وري شيخ موصوف فرمائين ٿا ته مومن جو، مسلمانن جي جماعت ۾ شامل ٿيڻ، انهن سان برادري جا تعلقات قائم ڪرڻ ئي هڪ وڏو سبب آهي هن ڳالهه جو ته هر هڪ مسلمان کي هڪ ٻئي کان فائدو پهچي زندگيءَ ۾ به ۽ مرڻ کان پوءِ به.

وري شيخ موصوف فرمائين ٿا ته انسان پنهنجي ايمان جي دولت ڪري پنهنجي ڀاءُ دعاءِ خير گهرڻ جو سبب ٿئي ٿو، ته گويا اها دعا به سندس ڪوشش آهي. انجي وضاحت هن سان ٿئي ٿي ته الله تعاليٰ عبادت ڪي هن ڳالهه جو سبب بڻايو آهي ته اهو عابد پنهنجي مسلمان ڀائرن جي دعا ۽ ڪوشش مان فائدو حاصل ڪري. انسان جڏهن عبادت ڪري، ٿو ته گوياڪ انهي سبب جي پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ٿو ڪري، جنهنجي منحابي اهو فائدو هن کي پهچايو ٿو وڃي، هنتيءَ نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جو هي فرمان دليل آهي جيڪو پاڻ عمرو بن العاص کي فرمايو هئائون: جڏهن هن جو پيءُ ڪفر جي حالت ۾ مري ويو هو ۽ هن پنهنجي پيءُ جي طرفان هڪ غلام آزاد ڪيو، جنهن تي حضور عليه السلام فرمايو ته اگر هو پنهنجي زندگيءَ ۾ ايمان آڻي ها ته غلام آزاد ڪرڻ هن لاءِ مفيد ٿئي ها، جيڪو هن جي موت بعد (هن جي طرفان) آزاد ڪيو ويو آهي. حاصل مقصد ته اگر هو سبب پيدا ڪري ها (ايمان آڻي ها) ته گويا هيئن سمجهو وڃي ها ته هن اهڙو ڪم ڪيو هو، جيڪو هنکي غلام آزاد ڪرڻ

جو ثواب پهچائي ها ۾ طريقو جواب جو نهايت لطيف ۽ خوب آهي. سمورو مضمون هتي پورو ٿيو جيڪو شيخ ابن قيم جوزي پنهنجي ڪتاب الروح جي سورهين مسئلي ۾ درج ڪيو آهي.

هاڻي عبد ضعيف هن رسالي جو مؤلف چوي ٿو ته جيڪڏهن توهين ڪنهنکي هيئن چئو ته تو وٽ دنياوي مال فقط اهوئي آهي جنهنجو تون هينئر مالڪ آهين. مگر انگلينڊ ۽ جي ڪراچي هنکي تمام گهڻو مال ڏني وهي، ته انهيءَ مال ملڻ بعد، توهان جو پهريون چوڻ به غلط نه ٿيندو" ته تون صرف ايتري ئي مال جو مالڪ آهين جيڪو هينئر تو وٽ آهي (انتهي)

مسئله نورانيت، بشريت رسول الله صلى الله عليه وسلم

اختلافي مسئلن مان هڪ مسئلو بشريت رسول الله صلي الله عليه وسلم جن جو به آهي. هڪ جماعت جو چوڻ آهي ته جيڪو شخص

حضورصلي الله‌عليه وسلم لاءِ بشر جو لفظ استعمال ڪري ٿو سو ڪافر ٿو ٿئي ڇو ته ائين چوڻ سان سرڪار دوجهان صلي الله عليه وسلم جن جي توهين ٿي ٿئي، ڇاڪاڻ ته ڪافر سندن توهين ڪندي اهو لفظ (بار بار) استعمال ڪندا هوا: ته "تون آخر بشر ٿي ته آهين."

٢- هڪ فريق جو قول آهي ته پاڪ ڪريم صلي الله‌عليه وسلم اسان جهڙا بشر هئا ڇو جو پاڪ ڪريم صلي الله عليه‌وسلم کي الله تعاليٰ حڪم ڏنو آهي ته "توهين چئو ته آءٌ توهان جهڙو ئي انسان آهيان." تنهن ڪري اسان وٽ (مخالفن وٽ) سندن مرتبو وڏي ڀاءُ جهڙو آهي. سون کي معلوم نٿو ٿئي ته ڪهڙي سبب ڪري انهن رسول الله صلي الله‌عليه‌وسلم کي وڏو ڀاءُ بنايو آهي! جيڪڏهن وڏائي مان سندن مراد ڀيرئين زماني ۾ ڄمڻ جي آهي ته پوءِ ابو لهب انهيءَ جو زياده مستحق آهي ته انهن جو ڀاءُ ٿئي، ڇاڪاڻ ته هو نبي ڪريم صلي الله عليه‌وسلم جي توهين ۾ ڀيرئين زماني ۾ انهن سان متفق ٿي گذريو آهي. اگر وڏائي مان مراد مرتبي جي وڏائي يا قرب الاهي جي وڏائي آهي ته پوءِ انهن کي حضور عليه الصلواة و السلام سان ڪوبه تناسب حاصل نه آهي. اگر انهن جي مراد اسلامي برادري آهي ته پوءِ وڏو ڀاءُ چوڻ سان ڪوبه فائدو نه آهي ڇاڪاڻ ته سڀ مومن ننڍا وڏا يڪسان ڀائر آهن. بهرحال اهي ٻئي فريق افراط و تفريط ۾ پيل آهن.

حق جي ڳالهه هي آهي ته هن مسئلي جي تشريح هيئن ڪئي وڃي ته بشر آدم عليه السلام جي اولاد جو نالو آهي، جنهن جي معني انسان آهي. خدا تعاليٰ آدم عليه السلام کي به بشر چيو آهي. چنانچه الله تعاليٰ فرشتن کي چيو هو ته آءٌ

منهن مان هڪ بشر پيدا ڪنداسين ۽ نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم به آدم عليه السلام جو اولاد آهن. جيڪڏهن پيءُ بشر آهي ته اولاد به ضرور بشري هوندو. پر ان کان سواءِ بشر جون پيون به خاصيتون ۽ وصفون آهن جن جي ڪري هو قرب الاهي تائين پهچي ٿو. جيڪڏهن هو ايستائين پهچي .ويو ته فرشتن کان به افضل ٿي ويو ۽ جيڪڏهن بارگاه الاهي کان دوريءَ جي ڪري ڪڏهن ڪري پيو ته شيطان کان،به زياده رذيل ٿي ويندو. ته پوءِ انبياء عليهم السلام، عموماً ۽ اسان جو نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم خصوصاً، خدا تعاليٰ جي فضل ۽ ڪرم سان قرب الاهي جي اعليٰ درجن تي پهتل آهن، ايستائين جو پاڻ ته قاب قوسين او ادنيٰ جي مقام تائين پهتل آهن جو جو خدا تعاليٰ جو.فضل مٿن بيحد هو. باوجود قرب الاهي جي پوءِ به پاڻ بشر ۽ انسان ئي آهن.

هاڻي هي بحث باقي آهي ته قرآن شريف ۾ لفظ مثلڪم جو آيو آهي، ان مان ڪهڙي مراد آهي؟ انهيءَ جو جواب هي آهي ته انساني حقيقت ۾ اشتراڪ جي ڪري ڪين پين سان مساوات ڪٿي هئي ليڪن بشر جي خصوصيات ۽ اعليٰ صفات ۾ انهن کان بلڪل الڳ آهن ۽ مساوات في البشريه جي لاءِ ته فقط هڪڙي وصف ڪافي آهي ۽ اهو ضروري ناهي ته پاڻ باقي صفات ڪامله ۾ به پين جي برابر هجن يا پيا به سندن برابر هجن: جيئن ته توهان هئين چئو ٿا زيد شينهن آهي ته توهان جو مقصد صرف اهو هوندو تہ زيد بهادريءَ ۾ شينهن جي برابر آهي ۽ ان جو شريڪ آهي ليڪن باقي صفتن ۾ شينهن سان شريڪ نه آهي ڇاڪاڻ ته شينهن وحشي جانور آهي ۽ زيد انسان آهي- هڪ مشهور چوڻي واهه جي چيل آهي ته پاڻ ڪريم صلي الله عليه وسلم بشر ته آهن پر عام بشر مثل نه آهن

بلڪ پاڻ ياقوت وانگر آهن اگرچه اهو به پٿر تہ آهي ليڪن ان کي ياقوت چوندا آهن ۽ نہ پٿر.

مون کي معلوم نہ آهي تہ اهي ماڻهو حضور پرنور صلي الله عليہ وسلم جي بشريت جو ڇو ٿا انڪار ڪن، حالانڪ بشريت ني سندن رسالت جي تصديق ۽ سندن معجزن، خرق عادات جو سبب آهي ڇاڪاڻ تہ انسان کان جڏهن معجزا ظاهر ٿين ٿا يا خرق عادات، تہ اهي ئي تصديق رسالت جو سبب بڻجن ٿا ورنہ اگر اهو سڀ ڪجهہ جيڪڏهن فرشتن کان صادر ٿئي يا جن ۽ شيطان کان پيدا ٿئي، تہ ڪا تعجب جي ڳالهہ نہ ٿيندي ڇاڪاڻ تہ خرق عادات تہ فرشتن توڙي شيطانن جو هڪ مسلم عادي امر آهي، بلڪ معجزہ ۽ خرق عادات جي حقيقت ئي انسان سان تعلق قائم ڪرڻ سان پيدا ٿئي ٿي جو پيا انسان، انبيا عليهم السلام کان سواءِ ائين ڪرڻ کان عاجز هوندا آهن. انهي ۽ بناتي، معجزن کي خرق عادات جو نالو ڏنو ويو آهي. يعني معجزہ بني آدم جي روزمرہ جي عادت جي خلاف هوندا آهن ورنہ اهو مطلب نہ آهي تہ اهي معجزہ فرشتن ۽ شيطانن جي طاقت کان به ٻاهر آهن.

صوفي چوندا آهن تہ حضور عليہ الصواة والسلام نور آهن ڇاڪاڻ تہ خدا تعالي فرمايو آهي تہ

قَدْ جَآءَكُمْ مِّنَ اللّٰهِ نُوْرٌ وَّكِتٰبٌ مُّبِيْنٌ ○

"اي انسانو توهان وٽ الله تعالي جو نور آيو آهي ۽ الله تعالي جو روشن ڪتاب (قرآن مجيد) آندو ائين" (پارہ ٦ سورة مائده رڪوع ٣)

"انهي ڪري پاڻ ڪريم صلي الله عليہ وسلم کي بشر چوڻ صحيح نہ آهي. آءٌ چوان ٿو تہ اهو اسان کي به تسليم آهي ۽ اسان جو بہ ايمان آهي تہ پاڻ ڪريم صلي الله عليہ وسلم نور آهن، مگر نورانيت، انسان ۽ بشر جي لاءِ تعريف جو سبب بڻجي ٿي، جڏهن هو ڪثافت بشري کان نڪري، اصلي نورانيت جي

بلند مراتب تائين ترقي ڪري ٿو پر جي انسان کان سواءِ ڪو پيو مثلا فرشتو نورانيت سان موصوف ٿي وڃي ته هن جي اها تعريف شمار نه ٿيندي ڇاڪاڻ ته نورانيت ان ۾ فطرتي آهي ۽ بعد ۾ حاصل ڪيل نه آهي. جيئن ته الله تعالي فرمايو آهي.

وَ الْقَمَرَ نُوْرًا

ته "اسان چنڊ کي نور بنايو (پاره ١١ سورة يونس رکوع ١) ڏٺو چنڊ ڪثيف ماده کان نورانيت طرف ترقي نه ڪئي آهي بلڪل خدا تعالي ان کي منور ئي پيدا ڪيو آهي، ته ان جي اها نورانيت فطري ڇٻي جنهن مان نه ڪا تعريف نڪري ٿي ۽ نه ڪا قابل قدر فضيلت پيدا ٿئي ٿي. خدا تعالي فرمايو آهي

يَهْدِي اللّٰهُ لِنُوْرِهٖ مَنْ يَّشَآءُ ط

"ته خدا جنهن کي چاهي تنهن کي پنهنجي نور طرف هدايت ڏيندو آهي (پاره ١٨ سورة نور رکوع ٥) ته پوءِ اهڙي بشريت جيڪا نفساني ڪدورتن کان پاڪ صاف هجي سا هڪ وڏي تعريف ۽ مدح آهي ۽ تمام وڏو ڪمال آهي. مون کي پنهنجن مائهن تي تعجب ٿو ٿئي ته اهي ڪيئن ڪمال کي نقص ٿا سمجهن ۽ مدح کي مذمت ٿا ڄاڻن.

١٠ غير الله جي تعظيم

اختلافي مسئلن مان هڪ غير الله جي تعظيم به آهي. چند مائهن جو خيال آهي ته غير الله جي تعظيم شرڪ آهي يا ڪفر آهي يا بدعت آهي. انهيءَ ۾ انهن جا رايا مختلف آهن. مولف هن رسالي جو چوي ٿو ته خدا تعالي شال مون کي انهي ڳالهه جي توفيق ڏئي جنهن کي هو پاڻ پسند ڪري ٿو. مان هن رسالي لکڻ کان گهڻا سال اڳ هڪ ڪتاب تصنيف ڪري چڪو آهيان جنهن جو نالو: ال اصول الاربعة في ترديد الوهابيه آهي، جنهن ۾ ڪيترائي باب آهن ۽ هڪ خاص باب آهن عنوان سان

"باب اول غيرالله جي تعظيم" اهو ڪتاب ڇپجي شايع ٿي چڪو آهي ۽ مخالفن جي اهل علم وٽ پهچي چڪو آهي، تاهم مخالف چون ٿا ته غيرالله ۾ بت ۽ مورتون به شامل آهن تنهن ڪري توهين انهن جي به تعظيم ڪريو، حالانڪ اهو صحيح آهي ته بتن جي تعظيم شرڪ آهي. انهن جي جواب ۾ مان چوان ٿو ته مان اهو ٿو چوان ته جميع غيرالله تعظيم جي قابل آهن، تانڪ انهن ۾ بت به شامل هجن. ڇا خدا تعاليٰ ائين نه فرمايو آهي.

اِنَّ الْاِنْسَانَ لَيَطْغيٰٓ اَنْ رَّاٰهُ اسْتَغْنيٰ

ته انسان سرڪشي ڪري ٿو، جڏهن هو ڏسي ٿو ته هو خود مالدار آهي (پاره ٣٠ سورة اقرء رڪوع ١) ته ڇا انبياء عليهم السلام، نوع انساني ۾ شامل نه آهن؟ جيڪڏهن آهن ته انهن لاءِ سرڪشي جو حڪم ڪيئن صحيح ٿيندو! خدا تعاليٰ هي به فرمايو آهي:

يَا بَنِيٓ اٰدَمَ خُذُوْا زِيْنَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ

ته بني آدم هر مسجد ۾ نماز جي وقت پنهنجي زينت حاصل ڪريو (پاره ٨ سورة اعراف رڪوع ٣) ته ڇا ڪافر بني آدم ۾ شامل نه آهن؟ اگر آهن ته هرهڪ نماز ۾ انهن جي زينت ڪيئن ٿيندي. مطلب ته ان قسم جا مثال قرآن شريف ۾ گهڻا آهن. جيئن ته هڪ ٻيو مثال آهي ته خدا تعاليٰ فرمايو آهي.

قُتِلَ الْاِنْسَانُ مَآ اَكْفَرَهٗ

ته انسان وڏو ڪافر آهي (پاره ٣٠ سورة عبس رڪوع ١) انهيءَ مان مراد تمام انسان نه آهن. انهيءَ کانسواءِ ٻيا به ڪيترا مثال آهن. پس جيڪڏهن غيرالله جي عام لفظ ۾ بت به شامل آهن

ته پوءِ انبيا معصوم به (انهن جي قول موجب) گمراهيءَ ۾ داخل ڪرڻا پوندا ۽ ڪافر به انهن جي خيال موجب، داخل صلواة ٿيندا ته پوءِ جيڪو جواب توهان ڏيندا اهڙوئي جواب اسين ڏينداسون.

مگر ها بعض غيرالله اهي به آهن جن جي تعظيم جو حڪم خود خدا تعاليٰ ڏنو آهي. تنهن ڪري انهن جي تعظيم ڪرڻ واجب ٿيندي، جا خدا تعاليٰ ائين نه فرمايو آهي.

ذَالِكَ وَمَنْ يُّعَظِّمْ شَعَآئِرَاللّٰهِ فَاِنَّهَا مِنْ تَقْوَي الْقُلُوْبِ ○

ته جيڪو خداوندي يادگارن جي تعظيم ڪري ٿو ته اها تعظيم انهن جي دل جي تقويٰ جي علامت آهي. (پاره ١٧ سورة الحج رڪوع ٤) صفامروه جون ٽڪريون به الله تعاليٰ جا يادگار آهن. جهڙي طرح صاف لفظن ۾ خدا تعاليٰ فرمايو آهي ته بيشڪ صفامروه الله تعاليٰ جي نشانين مان آهن، جيڪي حرم مڪه جي ويجهو به ننڍيون ننڍيون ٽڪريون آهن. اهو به فرمايو اٿس ته وڏا جانور (اٺ ڍڳا) الله تعاليٰ توهان لاءِ پنهنجا يادگار بنايا آهن. مزدلفه ۽ مني به شعائرالله ۾ آهن. جهڙي طرح خداتعاليٰ فرمايو آهي تهمشعرالحرام (مزدلفه ۽ مني) ۾ الله تعاليٰ جو ذڪر ڪريو. اي مخالفو! چگو اهو ته ٻڌايو ته جا رسول خدا صلي الله عليه وسلم حجراسود کي نه چمندا هئا؟ ته جا بوسه ڏيڻ تعظيم نه آهي؟ نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم ته خود والدين جي تعظيم جو حڪم ڏنو آهي. ۽ خود خدا تعاليٰ به فرمايو آهي.

فَلَا تَقُلْ لَّهُمَآ اُفٍّ وَّلَا تَنْهَرْهُمَا وَقُلْ لَّهُمَا قَوْلًا كَرِيْمًا○

ته اي انسان تون پنهنجي ماءُ پيءُ کي انهن جي جواب

۾ اف به نه چئو بلڪ انهن سان ڏاڍيان به نه ڳالهايو ۽ انهن سان ڳالهائڻو هجي ته انسانيت سان ڳالهايو (پاره ١٥ سورة بني اسرائيل رڪوع ٣) وري فرمايائين.

اَنِ اشْكُرْلِيْ وَلِوَالِدَيْكَ ط

ته اي انسانو، منهنجو شڪر ادا ڪريو ۽ پنهنجي ماءُ پيءُ جو شڪر ادا ڪريو. (پاره ٢١ سورة لقمن رڪوع ٢) هاڻي ٻڌايو ته ڇا انهن ٻنهين آيتن ۾ والدين جي تعظيم جو حڪم نه آهي؟ الله تعالي اهو به فرمايو آهي.

لَايَمَسُّهٗٓ اِلَّا الْمُطَهَّرُوْنَ ۝

ته قرآن شريف کي رڳو پاڪ ئي هٿ لائن (پاره ٢٧ سورة الواقعته رڪوع ٣) ته ڇا انهيءَ ۾ قرآن پاڪ جي تعظيم جو حڪم نه آهي ۽ وري فرمايائين.

وَلِلّٰهِ الْعِزَّةُ وَلِرَسُوْلِهٖ وَلِلْمُؤْمِنِيْنَ

ته الله، رسول ۽ مومنن لاءِ عزت آهي (پاره ٢٨ سورة المنافقون رڪوع ١) ته ڇا هن آيت ۾ رسول الله صلي الله عليه وسلم ۽ مومنن جي تعظيم ٻڌايل نه آهي؟ وري خدا تعالي فرمايو

يٰٓاَيُّهَاالَّذِيْنَ اٰمَنُوْا لَا تَرْفَعُوْٓا اَصْوَاتَكُمْ فَوْقَ صَوْتِ النَّبِيِّ وَلَا تَجْهَرُوْا لَهٗ بِالْقَوْلِ كَجَهْرِ بَعْضِكُمْ لِبَعْضٍ اَنْ تَحْبَطَ اَعْمَالُكُمْ وَاَنْتُمْ لَا تَشْعُرُوْنَ ۝

ته نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جي آواز کان پنهنجا آواز بلند نه ڪريو ۽ ڪابه ڳالهه نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم

کي ڇوٽي هجي ته گستاخي سان ۽ وڏي آواز سان نه ڳالهايو جيئن پاڻ ۾ هڪ ٻئي سان ڳالهائيندا آهيو، ورنه توهان جا سڀ نيڪ عمل ضبط ٿي ويندا ۽ اوهان کي خبر به نه پوندي.
(پاره ٢٦ سورة الحجرات رکوع ١) ته ڇا هن آيت ۾ رسول خدا صلي الله عليه وسلم جي تعظيم جو ذکر نه آهي؟ هن قسم جون پيون به گهڻيون آيتون آهن ۽ حديثون به انهيءَ مضمون متعلق گهڻيون آهن، ته پوءِ اگر توهين مٿي ذکر ڪيل مخلوق جي تعظيم جو واجب هجڻ تسليم ڪريو ٿا ته توهان جي هن قول جو ڪو به مطلب نه ٿيندو ته غير الله جي تعظيم حرام آهي- بالفرض توهان انکي تسليم نٿا ڪريو ته پوءِ مٿي ذکر ڪيل آيتن جو مطلب سمجهايو ته ڇا آهي؟

پهرين هن آيت جو مطلب ٻڌايو ته ڇا آهي؟

اها هيءَ آيت آهي.

لِتُؤْمِنُوْا بِاللّٰهِ وَرَسُوْلِهٖ وَتُعَزِّرُوْهُ وَتُوَقِّرُوْهُ ط

ته توهان نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جي عزت ۽ احترام ڪندا ڪريو (پاره ٢٦ سورة الفتح رکوع ١) اگر توهين پنهنجي گمراهيءَ تي اڙيل رهيا ته وري اسين توهانجي باري ۾ هيءَ آيت پڙهنداسون.

اَفَرَءَيْتَ مَنِ اتَّخَذَ اِلٰهَهٗ هَوَاهُ وَاَضَلَّهُ اللّٰهُ عَلٰي عِلْمٍ وَّ خَتَمَ عَلٰي سَمْعِهٖ وَقَلْبِهٖ وَجَعَلَ عَلٰي بَصَرِهٖ غِشٰوَةً ط فَمَنْ يَّهْدِيْهِ مِنْ بَعْدِ اللّٰهِ ط

ته ڇا توهين اهڙا ماڻهو نٿا ڏسو جيڪي راهه پرستي ڪندا آهن ۽ خدا تعالي انهن کي ظاهر ظهور گمراهه ڪري ڇڏيو آهي،

انهن جي ڪنن ۽ قلب تي مهر هڻي ڇڏي آهي ۽ انهن جي اکين تي پردا وجهي ڇڏيا آهن، ته پوءِ خدا کانسواءِ ٻيو ڪير انهن کي هدايت ڏئي سگهي ٿو. (پاره ٢٥ سورة الجاثية رکوع ٣)

پوءِ جيڪڏهن مقامات مقدس، جبل ۽ جانور به قراني حڪم سان واجب التعظيم آهن ته پوءِ هن ۾ ڪوبه شڪ نه آهي ته اولياءِ ڪرام جيڏا هجن يا مرده، اهي سڀ الله تعاليٰ جا نيڪ ايماندار بنده آهن ۽ اهي واجب التعظيم آهن، جهڙي طرح مان ٻهربائين هيءَ آيت لکي ڇڏو آهيان:

وَلِلّٰهِ الْعِزَّةُ وَلِرَسُوْلِهٖ وَلِلْمُؤْمِنِيْنَ

ته عزت الله جي لاءِ آهي، انجي رسول جي لاءِ آهي ۽ رسول جي معتقدن جي لاءِ آهي (پاره ٢٨ سورة منافقون رکوع ١) ته پوءِ ڇا اوليا الله صالحن ۽ مومنن جي جماعت ۾ داخل نه آهن؟

ٻلا هي ته ٻڌايو ته هي ڪنهن چيو هو:-

يَقُوْلُوْنَ لَئِنْ رَّجَعْنَآ اِلَى الْمَدِيْنَةِ لَيُخْرِجَنَّ الْاَعَزُّ مِنْهَا الْاَذَلَّ ط

ته "جيڪڏهن اسين مديني واپس آياسون ته صاحب عزت ذليل کي اتان ڪڍي ڇڏيندا" (پاره ٢٨ سورة منافقون رکوع ١) آءٌ تو ٻڌايان، اهو منافقن چيو هو جن رسول خدا صلي الله عليه وسلم جي توهين ڪرڻ ٿي چاهي جنهن کي خدا تعالي واجب التعظيم قرار ڏنو آهي- تنهن ڪري الله تعالي انهن جي ترديد ۾ فرمايو ته

وَلِلّٰهِ الْعِزَّةُ وَلِرَسُوْلِهٖ وَلِلْمُؤْمِنِيْنَ وَلٰكِنَّ الْمُنٰفِقِيْنَ -

"عزت ته الله ۽ رسول جي لاءِ آهي ۽ مومن به عزت وارا آهن. هائي ڏسون ته ڪير ٿا نڪرن" (پاره ٢٨ سورة

منافقون (رکوع ۱) سچ ھدايو ته جنھن کي خدا تعالیٰ واجب التعظيم ڇوي انھيءَ جي توھين ڪرڻ ڪھڙي مسلمان جو ڪم آھي؟

ڇا توھان مخالفن رسول عليہ السلام جو ھيءَ حڪم نه ٻڌو آھي ته جڏھن حضرت سعد بن معاذ رضي الله تعاليٰ عنه لڙائي تان واپس آيا ھئا ته پاڻ ڪريم صلي الله عليه وسلم انصارن کي فرمايو ته پنھنجي سردار جو اٿي بيھي استقبال ڪريو، ته اھو قيام تعظيمي ھو، اگر اھو سوال ڪيو وڃي ته اھو حڪم انھي لاءِ ھو جو پاڻ بيمار ھئا ته جئين کين گھوڙي تان آرام سان لاٿو وڃي، ورنه تعظيم لاءِ اھو حڪم نه ھو، ته اسين چونداسون ته انوي واقعي متعلق سلسله ڪلام انھيءَ جي خلاف آھي ڇو جو اگر گھوڙي تان لاھڻ جي مراد ھجي ھا ته ھيئن چوڻ مناسب ھو ته او فلاڻا ماڻھو اٿي ھنکي گھوڙي تان لاھو، يا ھيئن حڪم ھجي ھا اي فلاڻا فلاڻا توھان ٻئي اٿو ۽ سعد کي گھوڙي تان لاھيو، مگر ھتي ته جماعت کي مخاطب آھن ۽ سعد کي سردار چيو اٿن ۽ اھو سردار جو لفظ سعد لاءِ بلند آواز سان پڪاريو اٿن، پاڻ فرمايو ھوائون ته پنھنجي سردار لاءِ اٿي بيھو، انھان مراد حضرت سعد رضي الله تعاليٰ عنه جي تعظيم ۽ احترام ھو، ڇا مخالفن کي اھا خبر نه آھي ته حضور عليه السلام جي دربار ۾ صحابه رضي الله تعاليٰ عنھم ايڏو ته ادب سان ويھندا ھئا جو ڄڻ ته انھن جي مٿي تي پکي ويٺل آھن. ھائي خدا تعاليٰ جنھن کي چاھي تنھن کي راه راست جي ھدايت ڏئي.

سماع موتيٰ

(مردن جو ٻڌڻ)

اختلافي مسئلن ۾ سماع موتيٰ جو مسئلو به آھي. مخالف

چون ٿا تہ مُردہ ٿا ٻڌن ۽ ثبوت ۾ هي ڏيندا آهن تہ خدا تعاليٰ حضور عليہ السلام کي فرمايو

إِنَّكَ لَا تُسْمِعُ الْمَوْتَىٰ وَلَا تُسْمِعُ الصُّمَّ الدُّعَاءَ إِذَا وَلَّوْا مُدْبِرِينَ ○

تہ ”توهان مردن کي ٿا ٻڌائي سگهو (پاره ٢٠ سورة نمل رکوع ٦) ۽ اهو بہ فرمايائين

إِنَّ اللَّهَ يُسْمِعُ مَنْ يَشَاءُ وَمَا أَنْتَ بِمُسْمِعٍ مَنْ فِي الْقُبُورِ ○

تہ ”توهان انهن کي نہ ٿا ٻڌائي سگهو جيڪي قبرن ۾ پيا آهن. (پاره ٢٢ سورة فاطر رکوع ٣)

اسين جواب ۾ چئون ٿا تہ مردن ۽ قبرن وارن مان مراد ڪافر آهن (جيڪي زنده درگور آهن) ۽ ٻڌڻ مان مراد تصديقي ٻڌڻ جي آهي. هن ڳالهہ جو ثبوت تہ ٻڌڻ مان مراد تصديقي ٻڌڻ آهي، سو هي آهي تہ ڪافرن جا ڪن ٻوڙا نہ هئا جو حضور عليہ السلام جو ڪلام نہ ٿي ٻڌي سگهيا، اگرچہ بظاهر ٻڌندا هئا ليڪن تصديقي ٻڌڻ کان محروم هئا. انهيءَ محاوري مطابق، نمازيءَ جو سمع الله لمن حمده چوڻ يعني خدا انهي جي ڳالهہ ٻڌي ٿو، جيڪو انجي تعريف ٿو ڪري. تہ هتي بہ تصديقي ٻڌڻ مراد آهي. اهڙو هي محاوره بہ آهي تہ مون امير کي پنهنجي حاجت روائيءَ لاءِ پڪاريو؛ مگر هن هڪ بہ نہ ٻڌي: يعني منهنجي پڪارڻ کي منظور نہ ڪيائين. تنهن ڪري ٻنهين آيتن مان مردن جي نہ ٻڌڻ جو ثبوت نٿو ملي بلڪ انهن مان سماع موتي جو ثبوت ملي ٿو چاڪاڻ تہ هتي ڪافرن کي مُردن جي مساوي (برابر) ڪري مڃيو ويو آهي. (يعني زنده درگور) حالانڪ اهي ٻڌندا هئا ۽ هو نہ ٻڌندا هئا. تہ پوءِ اها مساوات ڪيئن ٿيندي؟

انهن ٻنهين ڳالهين جي تشبيه تڏهن ئـي ٺهندي جڏهين ٻنهين جي بظاهر ٻڌڻ کي تسليم ڪجي. ته پوءِ حقيقت هيءَ آهي ته جهڙي طرح ڪفار بظاهر ٻڌن ٿا، ته مرده به بظاهر ٻڌن ٿا، مگر تصديقي ٻڌڻ کان ٻئي محروم آهن؛ ڇاڪاڻ ته ڪفار انڪار قلبي جي ڪري ٻڌڻ کان محروم آهن؛ ۽ مرده انهيءَ ڪري محروم آهن جو اهي جواب نٿا ڏئي سگهن. ته گويا اهي (مرده) به نٿا ٻڌن.

هاڻي ٻنهين آيتن جو مفهوم هيئن آهي ته توهان انهن کي نٿا ٻڌائي سگهو، مگر الله انهن کي ٻڌائي ڇڏيندو. جيئن ته ارشاد آهـــي ته تـــوهان انهن کي هدايت نٿا ڏئي سگهو جن کي توهين چاهيو، ليڪن الله جنهن کي چاهي هدايت ٿو ڏئي. قرآن شريف ۾ انجي تشريح به موجود آهي ته خدا جنهن کي چاهي ٻڌائي ٿو ڇڏي؛ توهين اهل قبور کي نٿا ٻڌائي سگهو-

هاڻي اسان اصل مسئلي سماع موتيٰ ڏانهن اچــون ٿــا ۽ چئون ٿا ته ٻڌڻ، ڏسڻ، ڳالهائڻ، حملو ڪرڻ، هلڻ چلڻ اهي تمام خود مختياري فعل روح انسانيءَ جا فرض آهن- جيستائين انسان زنده رهي ٿو تيستائين انجو روح، حواس ۽ بيروني عضون جي مدد سان اهي فرائض ادا ڪري ٿو ليڪن موت بعد روح جو فرض آهي ته حواس ۽ بيروني عضون جي مدد کانسواءِ اهي سڀ ڪم ڪري. انجو مثال ننڊ آهي. ننڊ جي حالت ۾ سڀ عضوا بيڪار ٿي ويندا آهن، خواه ظاهري هجن يا باطني ۽ بيروني عضوا به ڪم کان رهجي ٿا وڃن مگر روح بدستور هلي ٿو، ٻڌي ٿو، ڏسي ٿو، ڳالهائي ٿو، حملو ڪري ٿو، لذيذ شين مان لذت حاصل ڪري ٿو ۽ موذي شين مان تڪليف به پائي ٿو. ته پوءِ ثابت ٿيو ته زنده جو روح ننڊ جي حالت ۾ اگرچه جسم جي قيد ۾ آهي تڏهن به سڀ ڪجهه ڪري ٿو؛ ته پوءِ جڏهن مرده جو

روح، جيڪو جسم جي قيد خاني کان آزاد ٿي چڪو آهي، ڪين نه انهن فعلن تي قادر ٿيندو جن تي بقيد جسماني قادر هو. انهيءَ بنياد تي چيو ويو آهي ته ننڊ موت جي ڀيڻ آهي.

ڪافرن جا روح جيڪي دوزخ جي قيدخاني ۾ بند آهن، اهي انهن گناهن جي پروڙ کان خارج آهن ۽ پنهنجي بدعملي جي نتيجن ۾ مبتلا رهن ٿا. اهڙيءَ طرح گنهگارن جا روح به جيستائين خدا تعاليٰ انهن تي رحم نٿو ڪري تيستائين پنهنجي عذاب ۾ گرفتار رهن ٿا.

توسل

بارگاه الاهي ۾ وسيلو وٺڻ

اختلافي مسئلن مان هڪ توسل جو مسئلو به آهي ته آيا الله تعاليٰ جا نيڪ بنده خواه زنده هجن يا مرده، انهن جي روحن جو بارگاه الاهي ۾ وسيلو ورتو وڃي يا نه؟ هن مسئلي جون ٻه صورتون آهن، اول ته انسان پنهنجي خدا کي پڪاري ۽ بارگاه الاهي جي صالح بندن مان ڪنهن کي پنهنجو وسيلو بنائي. مثلاً هيئن چوي ته يا الله! مان تنهنجي بارگاه ۾ حضرت محمد مصطفيٰ صلي الله عليه وسلم جي روح مبارڪ جو وسيلو وٺان ٿو يا هيئن چوي ته فلاڻي شيخ جي روح جو وسيلو وٺان ٿو. اها صورت تمام امت محمديه وٽ جائز آهي. هنا ان جو اهو مخالف آهي جنهن جي دل کي خدا تعاليٰ انڌو ڪري ڇڏيو آهي ۽ ان جي اکين ۽ ڪنن تي مهر هڻي ڇڏي آهي ۽ اسان کي الله تعاليٰ هن آيت سڳوري مان هدايت جو رستو ڏيکاري ڇڏيو آهي:

يَآ اَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا اتَّقُوا اللّٰهَ وَابْتَغُوْآ اِلَيْهِ الْوَسِيْلَةَ

"اي انسانو جن ايمان آندو آهي، خدا جي عذاب کان ڊڄو ۽ ان ڏانهن وسيلہ نجات طلب ڪريو. (پاره ٦ سورة مائده رڪوع ٦) هن آيت سڳوريءَ ۾ وسيلو طلب ڪرڻ کان پهريائين هي "لفظ آهي تہ الله تعاليٰ جي عذاب کان ڊڄو. هن مان اشارو آهي تہ خدا تعاليٰ جي مقدس بارگاه ۾ وسيلي وٺڻ جو شوق ڏياريو ويو آهي ۽ ان کي واجب قرار ڏنو ويو آهي ۽ عباد الله جي وسيلہ پيش ڪرڻ سان ادب جي تعليم ڏني وئي آهي، ڇاڪاڻ تہ دنياوي اڪابرن کان عام طرح حاجت طلب ڪرڻ وقت ائين ئي هوندو آهي تہ هديہ يا تحفہ کي وسيلو بنايو ويندو آهي يا هن جي ڪنهن مقرب دوست جي سفارش پيش ڪئي ويندي آهي جنهن جي عزت هن بزرگ جي دل ۾ هوندي آهي. علي هذا لقياس انهيءَ وانگر عالم الغيب خدا بادشاهہ حقيقي جي بارگاه ۾ پنهنجي حاجت طلب ڪرڻ، سواءِ وسيلي پيش ڪرڻ جي يا ڪنهن ٻئي ذريعي تلاش ڪرڻ جي درست نہ آهي. هن سخي بي پرواه خدا تعاليٰ جي دربار ۾ بهترين تحفہ اهوئي آهي تہ الله تعاليٰ جي نيڪ بندن جي روحن کي وسيلو ورتو وڃي.

مگر مخالف چون ٿا تہ جنهن وسيلي پيش ڪرڻ جو حڪم قرآن شريف ۾ آيو آهي ان مان مراد صرف اعمال صالح آهن ۽ ڪنهن جي شخصيت وسيلو ٿي نٿي سگهي. ثبوت ۾ اها حديث پيش ٿا ڪن تہ ٽي ماڻهو غار ۾ ڦاسي پيا هئا. حضور عليہ السلام فرمائين ٿا تہ هنن پنهنجن پنهنجن نيڪ عملن کي پيش ڪري دعا گهري ۽ اها دعا منظور ٿي.

اسين جواب ۾ چئون ٿا تہ وسيلا وٺڻ جهڙي طرح اعمالن سان جائز آهي اهڙي طرح خدا جي نيڪ بندن جو وسيلو وٺڻ بہ صحيح آهي جو تہ حضرت عمر رضي الله عنہ جي دور ۾ ذڪر

پنجي ويو هو ته پاڻ حضرت عباس رضي الله عنه جو وسيلو ورتو هئائون. درحقيقت ڪنهن نيڪ بنده جو وسيلو وٺڻ جو به اهوئي مطلب هوندو آهي ته هن جا نيڪ عمل پيش ڪيا ويندا آهن ۽ نه ظاهري جسم. انهي لحاظ کان شخصي توسل به توسل بالا عمال آهي.

نداء غائب

ٻي صورت هيءَ آهي ته انسان خدا جي نيڪ بندن مان ڪنهن به روح کي پڪاري هيئن چوي ته اي منهنجا سردار رسول خدا صلي الله عليه وسلم منهنجي فرياد رسي فرماءِ يا هيئن چوي اي منهنجا آقا فلان شيخ منهنجي مدد ڪريو ته انهيءَ جي تشريح هيئن آهي:-

اگر انهيءَ مان هنجي مراد مجاز آهي يعني جڏهن هو ڪنهن نيڪ بندي کي پڪاري ٿو ته مجازي طرح پڪاري ٿو ورنه اهو هو به ڄاڻي ٿو خدا ني ڏني ٿو، خدائي روڪي ٿو، مگر عبد صالح وچهر وسيلو آهي ڇاڪاڻ ته هو خدا جي بارگاهه ۾ مقرب آهي ۽ مان انهيءَ جو لائق نه آهيان ته خدا تعاليٰ کي ڪا راز جي ڳالهه عرض رکان ته بوهه اها صورت جائز آهي ڇو جو عملن جو دارومدار نيت تي آهي ۽ انسان کي نيت جو ئي ڦل ملي ٿو.

خدا ڏيڻ وارو آهي ۽ نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم خدا جو عطيو ورهائڻ وارا آهن. اهو دستور هلندو ٿو اچي ته فقير ۽ محتاج، تقسيم ڪندڙ کي پنهنجي ضرورت پيش ڪندا آهن ۽ اصل سخي جي خدمت ۾ پيش نه ڪندا آهن.

انهيءَ مسئلي مان هڪ ٻيو مسئلو به حل ٿي ويو ته غائب کي پڪارڻ صحيح آهي يا ناجائز؟ مخالف چون ٿا ته غائب کي پڪارڻ ناجائز آهي، جيڪو اهو عقيدو رکي ٿو، اهو خدا تعاليٰ

سان شرڪ ٿو ڪري، مگر اسين پڇون ٿا ته غائب لفظ مان توهان جو ڪهڙو مطلب آهي؟ آيا اهو ماڻهو جيڪو نظر ڪان غائب هجي يا اهو جيڪو دل ڪان غائب هجي؟ اگر اوهين نظر ڪان غائب مراد وٺو ٿا ته پوءِ خدا تعاليٰ به نظر ڪان غائب آهي ڇاڪاڻ ته قرآن شريف ۾ آيو آهي

لَا تُدْرِكُهُ الْاَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْاَبْصَارَ

ته خدا کي نظر ڳولي نٿي سگهي ليڪن هو بندن جي نظر کي معلوم ڪري ٿو (پاره ۷ سورة انعام رڪوع ١٣) ته پوءِ ڪنهن به مخالف جو اهو چوڻ جائز نه ٿيندو ته هو "يا الله" چوي.

اگر مخالفن جي اها مراد آهي ته اهو غائب آهي جيڪو دل ڪان پوشيده آهي ته پوءِ خدا تعاليٰ هرهڪ جي قلب ۾ حاضر هوندو آهي ۽ ڪڏهن به غائب نٿو ٿئي ۽ رسول خدا صلي الله عليه وسلم به هر مومن جي قلب ۾ حاضر هوندا آهن ۽ غائب نه ٿيندا آهن. پوءِ مومن به انکي سڏي ٿو جيڪو هن جي دل ۾ حاضر آهي. دل ۾ حاضر هجڻ نظر جي حاضر هجڻ ڪان بالاتر ۽ مرغوب تر هوندو آهي، ته پوءِ ڪوئي اهڙو غائب نه رهيو جنهن جي پڪارڻ کي اهي ناجائز ٿا سمجهن.

مخالفن جو اهو چوڻ ته خدا تعاليٰ ته ٻڌي ٿو، پر رسول خدا صلي الله عليه وسلم ڪنهن جي پڪار نٿا ٻڌن، سا ڳالهه قابل غور آهي. هي مقام انهيءَ بحث جو نه آهي ۽ سماع موتي جي مسئلي ۾ انهيءَ جو ڪجهه تفصيل گذري چڪو آهي. اگر بالفرض اهو تسليم ڪيو وڃي ته حضور ڪريم صلي الله عليه وسلم ڪنهن جي پڪار نٿا ٻڌن، ته اسين پڇون ٿا ته ٻڌايو ته "يا رسول الله اغثني" جو فقره خدا تعاليٰ ٻڌي ٿو يا نه؟ اهو ته پوءِ ناممڪن آهي جو خدا تعاليٰ نه ٻڌي. جيڪڏهن هو ٻڌي ٿو ته سندس هڪ بندو هنجي پياري حبيب برگزيده نبي عليه السلام کي پڪاري ۽ ٻاڏائي رهيو آهي ۽ هنجي انهيءَ

رسول صلي الله عليه وسلم کي فرياد ڪري رهيو آهي، جيڪو مومن تي ڪمال رحمدل ۽ مهربان آهي ته ڇا خدا تعاليٰ جي فضل ۽ ڪرم لاءِ اهو روا نه ٿيندو ته سواليءَ جي صدا پوري ڪري ڇڏي. اگر اوهين انهيءَ کي مڃو ٿا ته اسانجو مطلب به اهو ئي آهي، پر جي انڪار ٿا ڪريو ته پوءِ صحيح دليل پيش ڪريو.

ڏسو هڪ حديث ۾ آيو آهي جيڪا امام بخاري پنهنجي ڪتاب ۾ لکي آهي ته حضرت ابوهريره رضي الله تعاليٰ عنه چون ٿا ته حضور عليه السلام فرمايو ته الله تعاليٰ فرمايو آهي ته جو شخص منهنجي مقرب دوست سان عداوت ڪندو ته آءٌ ان سان اعلان جنگ ڪندس. منهنجي بارگاه ۾، انسان لاءِ مونکي قريب ٿيڻ جو وسيلو، انڪان زياده نه آهي، ته جيڪي منهنجا فرائض آهن انهن کي ادا ڪري ۽ اهڙي طرح منهنجو بندو نفلن ذريعي منهنجي قريب ٿيندو ٿو وڃي تان جو سان هنکي پنهنجو محبوب ڪريو ڇڏيان ته پوءِ سان خود هنجي قوت سماعت ٿيو پوان جنهن سان هو ٻڌي ٿو، سان خود هن جي قوت بصارت ٿيو پوان جنهن سان هو ڏسي ٿو، هاڻي اوهين پاڻ ٻڌايو ته خدا تعاليٰ جو وڏو مقرب هنجي حبيب رسول الله صلي الله عليه وسلم ڪان زياده ٻيو ڪير آهي!! ثابت ٿيو ته حضور عليه السلام خدا جي سماعت سان سڻن ٿا، خدا جي بصارت سان ڏسن ٿا. ته پوءِ پڪارڻ وارو ڪٿي ويجهو هجي يا پري پاڻ انجي پڪار چونه ٻڌندا. ويجهڙائي يا پراهين جو فرق ته اسان جي لاءِ آهي ۽ نه حضور عليہ السلام جي لاءِ انهيءَ جو مشاهدو اهوئي ڪري سگهي ٿو، جنهن جي ينهين اکين ۾ نور الاهي جو سرمو لڳل هجي.

قبور انبياءَ ۽ اولياءَ جي زيارت

اختلافي مسئلن مان هڪ مسئلو انبياءَ ۽ اوليا جي قبرن جي زيارت جو به آهي. مخالف چون ٿا ته قبرن ۽ مقبرن جي زيارت لاءِ سفر ڪرڻ بدعت آهي، اگرچه اها قبر رسول خدا صلي الله عليه وسلم جي ڇونه هجي! ڪي چون ٿا اهو شرڪ آهي، بهرحال انهن جو پاڻ ۾ ئي وڏو اختلاف آهي.

مونکي خبر نٿي پوي ته اهي ڪيئن ساري امت محمديه کي مشرڪ بنائڻ جي جرئت ٿا ڪن، جيڪا عهد رسالت کان وٺي اڄ ڏينهن تائين هلندي ٿي اچي. رسول خدا صلي الله عليه وسلم فرمايو آهي ته منهنجي امت گمراهيءَ تي متفق نه ٿيندي ۽ هن "جماعت" تي خدا جو هٿ آهي، اهو معلوم هجي ته جيڪو شخص ڪنهن مومن کي اهو لفظ چوي ته اي ڪافر ته انهن مان هڪ ضرور ڪفر تي مرندو. (والي الله المشتڪي) انهيءَ کي قطع نظر ڪندي لکجي ٿو ته زيارت قبور متعلق ڪيترين ئي حديثون آيل آهن ۽ اهل علم جا تحقيقي قول پڻ موجود آهن. اسين چئون ٿا ته جا خدا تعاليٰ هيئن نه فرمايو آهي.

وَلَوْ اَنَّهُمْ اِذْ ظَّلَمُوْٓا اَنْفُسَهُمْ جَآءُوْكَ فَاسْتَغْفَرُوا اللّٰهَ وَاسْتَغْفَرَ لَهُمُ الرَّسُوْلُ لَوَجَدُوا اللّٰهَ تَوَّابًا رَّحِيْمًا ۝

ته اي نبي (صلي الله عليه وسلم) جن ماڻهن پنهنجي جان تي ظلم ڪيو هو، اگر اهي اوهان وٽ اچن ها ۽ الله تعاليٰ کان معافي گهرن ها ته توهين خدا جا رسول به انهن لاءِ مغفرت طلب ڪريو ها، ته اهي ضرور خدا تعاليٰ کي مهربان ۽ توبه

قبول ڪندڙ پائڻ ها (پاره ٥ سورة النساء رڪوع ٩)

هاڻي توهين ٻڌايو ته ڇا هن آيت ۾ خدا تعالي جناب رسول الله صلي الله عليه وسلم جي زندگي جو شرط لڳايو آهي؟ جيئن توهين انجي تاويل ڪندا آهيو، يا اهو شرط لڳايو اٿس ته پڪارڻ وارو ويجهو هجي يا پري، جيئن توهان جو خيال آهي. نه نه اها آيت عام مفهوم رکي ٿي: خواه ڪو زندگيءَ ۾ اچي يا ڪو سندن وفات بعد اچي، خواه ويجهو هجي يا پري هجي.

قديم توڙي موجوده امت جو اتفاق آهي ته قبرن جي زيارت ڪرڻ جائز آهي ۽ صالحن جي قبرن جي زيارت لاءِ ترغيب ڏيڻ به جائز آهي، ڇاڪاڻ ته زيارت قبور ۾ ميت کي به فائدو ٿو پهچي جو ان لاءِ دعاءِ مغفرت گهري وڃي ٿي ۽ انجي روح کي قراة قرآن جو ثواب بخشيو وڃي ٿو ۽ ساڳئي وقت زيارت ڪندڙ کي به فائدو پهچي ٿو جو هو هوشيار ٿئي ٿو ۽ موت لاءِ تياري ڪري ٿو ۽ خدا تعالي جي نيڪ بندن جا ارواح بارگاه الاهي هن لاءِ شفاعت ڪن ٿا.

جاهل ماڻهو اتي وڃي جو ڪجهه ڪن ٿا مثلا قبر کي سجدو ڪرڻ يا انجو طواف ڪرڻ، ته اهو بهرحال حرام آهي. اهل علم وارن جو اهو فرض آهي ته انهن کي آداب زيارت جي تعليم ڏين مگر اصل زيارت کان منع نه ڪن. ڇا توهين ٻڌا ڏسو ته جڏهن ڪو نابين مسجد ۾ اچي نماز پڙهي ٿو ۽ انجو رخ قبله ڏانهن نه آهي ته ڇا ڏسڻ واري تي اهو فرض نه آهي ته انکي ٻڌائي ۽ هنجو منهن قبله ڏانهن ڪري يا اهو فرض نه ٿيندو ته هنکي اتي نماز پڙهڻ کان ئي روڪي ڇڏي.

مگر انهن جو اهو دليل ته حديث ۾ آيو آهي ته ٽن مسجدن کانسواءِ ٻئي ڪنهن به مقام ڏانهن سواريءَ تي سفر ڪرڻ نه گهرجي، ته انهيءَ جو جواب هي آهي ته اها حديث خاص مسجدن لاءِ مخصوص آهي، جيئن ته هن حديث جي بعض

روايتن ۾ مسجد جو صاف لفظ موجود آهي. چنانچ پاڻ فرمايو اٿن ته ڪنهن به مسجد ڏانهن شدر حال يعني سفر نه ڪيو وڃي سواءِ ٽن مسجدن جي، مگر تجارت ۽ جهاد وغيره لاءِ سفر ڪرڻ جو خود شريعت شريف ۾ حڪم آهي، جنهن جو انڪار ڪرڻ هٺ ڌرم ۽ بيوقوف ڪانسواءِ ٻيو ڪوبہ ڪري ٿو سگهي.

ٻيو خدا تعاليٰ جو حڪم آهي ته مقام ابراهيم کي پنهنجي نماز جي جاءِ بڻايو. مقام ابراهيم صالحن جي آثارن مان آهي. ته جڏهن اهڙا آثار صالحين ۾ نماز ادا ڪرڻ جو حڪم آهي ته پوءِ انهن جي مزارات جي زيارت کان منع ڪرڻ متعلق توهان جو ڪهڙو خيال ٿي سگهي ٿو؟ (بشرطيڪ انهن جون مزارون نمازيءَ جي قبلہ طرف نہ هجن).

شفاعت جو مسئلو

اختلافي مسئلن مان هڪ مسئلو شفاعت جو بہ آهي. مخالفين چون ٿا ته شفاعت ناممڪن آهي ڇاڪاڻ تہ شفاعت انهيءَ صورتہ ۾ ٿي سگهي ٿي جڏهن. شافع وجيها (عزت وارو) هجي يا خدا تعاليٰ جو محبوب هجي، ۽ اهي ٻئي ڳالهيون محال آهن، باقي ٽين صورت شفاعت بالاذن جي آهي، جا چڻ ته شفاعت جي نفي آهي، ڇاڪاڻ تہ شفاعت نہ ته ڪبيره گناهہ ڪرڻ واري لاءِ هوندي آهي ۽ نہ وري صغيره گناهہ تي اصرار ڪرڻ واري لاءِ هوندي آهي. باقي چند صغيره گناهہ ڪرڻ وارن تي ته خدا تعاليٰ خود ئي رحم ڪري ڇڏيندو، بشرطيڪ توبہ ۽ ندامت ان سان شامل هجي، تہ پوءِ خدا تعاليٰ بہ بنا سبب جي انهن کي معاف نہ ڪندو، ليڪن جنهن کي چاهيندو معاف ڪري ڇڏيندو، جنهن کي چاهيندو شفاعت جي اجازت ڏيندو. انهن جو عقيدو اتي ختم ٿيو.

مگر مان ڀهريائين ته هي چوان ٿو ته خدا تعالي وٽ وجيها (عزت وارو) ۽ محبوب جي شفا محال نه آهي، بلڪ ضروري آهي، نه انهيءَ ڪري ته خدا تعالي شفيع کان ڊڄندو ۽ نه انهيءَ ڪري ته خدا تعالي پنهنجي محبوب کي ناراض ڪرڻ سان دردمند ٿيندو بلڪ انهيءَ ڪري ته هو پنهنجي محبوب ۽ پنهنجي خاص ٻانهن تي فضل ۽ ڪرم ڪرڻ فرمائيندو.

پيو ته نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جي وجاهت بارگاه الاهي ۾ قرآن پاڪ مان ثابت آهي ۽ سندن محبوبيت به ثابت آهي، ارشاد آهي.

الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ وَجِيهًا فِي الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِ وَمِنَ الْمُقَرَّبِيْنَ

ته حضرت عيسي عليه السلام دنيا ۽ آخرت ۾ وجيها آهن ۽ بارگاه الاهي جي مقربن مان آهن (پاره ٣ سورة ال عمران رڪوع ٥)

حضرت موسي عليه السلام متعلق ارشاد آهي.

فَبَرَّاَهُ اللّٰهُ مِمَّا قَالُوْا وَكَانَ عِنْدَ اللّٰهِ وَجِيْهًا ○

ته مخالفين جيڪي مٿن الزام ڏيندا هئا، انهن کان خدا تعالي کين بري ڪري ڇڏيو ۽ پاڻ بارگاه الاهي ۾ وجيها هئا (پاره ٢٢ سورة احزاب رڪوع ٩)

جڏهن حضرت موسي عليه السلام ۽ حضرت عيسي عليه السلام وجيه ۽ مقرب بارگاه الاهي ٿيا ته پوءِ حضرت محمد رسول الله صلي الله عليه وسلم انهيءَ مرتبه جا سڀ کان زياده حقدار ٿيندا | ڇاڪاڻ ته ارشاد آهي پاڻ ڪريم صلي الله عليه وسلم تي خدا تعالي

جو تمام وڏو فضل آهي ۽ هي ٻہ ارشاد آهي.

قُلْ اِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّوْنَ اللّٰهَ فَاتَّبِعُوْنِيْ يُحْبِبْكُمُ اللّٰهُ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوْبَكُمْ ط وَاللّٰهُ غَفُوْرٌ رَّحِيْمٌ ○

تہ توهين چئي ڏيو تہ اي مومنو! اگر توهين خدا تعاليٰ جا محبوب ٿيڻ گهرو ٿا تہ منهنجي تابعداري ڪريو تہ پوءِ خدا تعاليٰ بہ توهانکي پنهنجو محبوب بنائيندو (پاره ٣ سورة آلعمران رکوع ٤) هاڻي خيال ڪري ڏسو تہ جڏهن حضور جا تابع محبوب الاهي هجن تہ پوءِ متبوع جو محبوب الاهي نہ ٿيندو! حالانڪ خود رسول خدا صلي الله عليه وسلم فرمايو آهي تہ منهنجو خطاب محبوب الاهي آهي. جڏهن سندن وجاهت خدا تعاليٰ جي دربار ۾ ثابت آهي ۽ خدا جي محبت بہ ثابت آهي، تہ پوءِ پاڻ ڪريم صلي الله عليه وسلم جي شفاعت منظور ٿيڻ ۾ ڪهڙي ڪسر باقي آهي. پاڻ اهو بہ فرمايو اٿن تہ مونکي خاص طرح شفاعت ڪرڻ جو مرتبو عطا ڪيو ويو آهي، جاڪاڻ تہ خدا تعاليٰ فرمايو آهي.

وَمِنَ الَّيْلِ فَتَهَجَّدْ بِهٖ نَافِلَةً لَّكَ، عَسٰى اَنْ يَّبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَّحْمُوْدًا ○

تہ عنقريب خدا تعاليٰ اوهانکي مقام محمود تائين پهچائيندو (پاره ١٥ سورة بني اسرائيل رکوع ٩) سڀني مفسرن جو انهيءَ تي اتفاق آهي تہ مقام محمود مان مراد شفاعت ڪبرا آهي ۽ عام شفاعت جو مرتبو بہ آهي.

باقي رهيو شفاعت جو ٽيون قسم انهي متعلق اسين چئون ٿا تہ شفاعت جو مطلب ئي اهو آهي تہ ڪنهن جي لاءِ استغفار

۽ مغفرت جي طلب ڪئي وڃي ۽ اهو ثابت آهي ته خدا تعاليٰ جو خود پنهنجي انبياء عليهم السلام کي حڪم ڏنل آهي ته پنهنجي پنهنجي امت لاءِ خدا تعاليٰ کان مغفرت طلب ڪريو. انهيءَ حڪم خداوندي موجب حضرت ابراهيم عليه السلام دعا لاءِ هٿ کڻي چوي ٿو.

رَبَّنَا اغْفِرْلِيْ وَلِوَالِدَيَّ وَلِلْمُؤْمِنِيْنَ يَوْمَ يَقُوْمُ الْحِسَابُ ○

ته اي اسانجا رب مونکي بخش منهنجي والدين کي بخش ۽ مومنن کي بخش جنهن ڏينهن حساب ڪتاب جو ڏينهن قائم ٿيندو (پاره ۱۳ سورة ابراهيم رڪوع ٦) حضرت موسيٰ عليه السلام چوي ٿو.

اَنْتَ وَلِيُّنَا فَاغْفِرْلَنَا وَارْحَمْنَا وَاَنْتَ خَيْرُالْغٰفِرِيْنَ

يا الله تون ئي اسان جو سرپرست آهين، اسانجي مغفرت ڪر اسان تي رحم ڪر ۽ تون سڀني بخشيندڙن کان بهتر بخشيندڙ آهين (پارة ۹ سوره اعراف رڪوع ۱۹) حضرت عيسيٰ عليه السلام چوي ٿو.

اِنْ تُعَذِّبْهُمْ فَاِنَّهُمْ عِبَادُكَ وَاِنْ تَغْفِرْ لَهُمْ فَاِنَّكَ اَنْتَ الْعَزِيْزُ الْحَكِيْمُ ○

يا الله اگر منهنجي امت کي عذاب ڪرين ته ڪو چارو ڪونهي ڇو جو اهي تنهنجا ئي ٻندا آهن، اگر انهن کي معاف ڪري ڇڏين ته اهو تنهنجي شايان شان آهي ڇاڪاڻ ته تون ئي عزت ۽ حڪمت جو مالڪ آهين (پاره ۷ سورة مائده رڪوع ۱٦) ڏسو ته پاڻ ڪهڙن نه نرم الفاظن ۾ مغفرت طلب ڪئي اٿن. خدا تعاليٰ پنهنجي حبيب محمد مصطفيٰ صلي الله عليه وسلم

کي ارشاد فرمايو آهي:-

وَصَلِّ عَلَيۡهِمۡ اِنَّ صَلٰوتَكَ سَكَنٌ لَّهُمۡ ط

ته پنهنجي امت لاءِ نماز جنازه ۽ دعاءِ خير گهرو ڇو جو توهانجي دعاءِ خير انهن لاءِ تسڪين جو سبب آهي (پاره ١١ سورة توبه رکوع ١٣) اهوئي حڪم، امر ۽ اذن بالشفاعت آهي.
وري ارشاد آهي:-

وَلَوۡ اَنَّهُمۡ اِذۡ ظَّلَمُوۡٓا اَنۡفُسَهُمۡ جَآءُوۡكَ فَاسۡتَغۡفَرُوا اللّٰهَ وَاسۡتَغۡفَرَ لَهُمُ الرَّسُوۡلُ لَوَجَدُوا اللّٰهَ تَوَّابًا رَّحِيۡمًا ○

ته جڏهن انهن پنهنجي جان تي ظلم ڪيو اگر توهان وٽ اچن ها ۽ خدا کان معافي گهرن ها ۽ توهان به بحيثيت رسول الله جي انهن لاءِ مغفرت گهرو ها ته اهي ضرور ڏسن ها ته خدا تعاليٰ وڏو مهربان ۽ توبه قبول ڪندڙ آهي. (پاره ٥ سورة النساء رکوع ٩) انبياءِ عليهم السلام جي استغفار جو اهوئي مطلب آهي ته اهي پنهنجي امت لاءِ شفاعت طلب ڪن. تنهن ڪري خدا تعاليٰ نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم کي ارشاد فرمايو:-

وَاسۡتَغۡفِرۡ لِذَنۡۢبِكَ وَلِلۡمُؤۡمِنِيۡنَ وَالۡمُؤۡمِنٰتِ ط وَاللّٰهُ يَعۡلَمُ مُتَقَلَّبَكُمۡ وَمَثۡوٰٮكُمۡ ○

ته پنهنجي ڪوتاهين جي پرده پوشي طلب ڪريو ۽ زن و مرد اهل ايمان جي لاءِ مغفرت گهرو ڇاڪاڻ ته خدا تعاليٰ اوهانجي حرڪات و سڪنات (چرپر) کان بخوبي واقف آهي (پاره ٢٦ سورة محمد رکوع ٢) تنهن ڪري امر بالا استغفار ني اذن بالشفاعت آهي ۽ اذن به وڏي زور وارو آهي ڇاڪاڻ ته امر ڪرڻ يا حڪم ڪرڻ، اذن ڏيڻ کان به زياده اهميت رکندڙ آهي.

صرف ايترو نہ بلڪ هي بہ ڏسو تہ خدا تعاليٰ انهن مسلمانن جي تعريف ڪئي آهي جيڪي پنهنجن پوين مسلمان ڀائرن لاءِ مغفرت گهرن ٿا. ارشاد آهي:-

وَالَّذِيْنَ جَآءُوْ مِنْۢ بَعْدِهِمْ يَقُوْلُوْنَ رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا وَلِاِخْوَانِنَا الَّذِيْنَ سَبَقُوْنَا بِالْاِيْمَانِ

تہ جيڪي اهل ايمان بعد ۾ آيا ۽ اهي چون ٿا تہ يا الله اسانکي بخش ۽ اسانجي انهن ڀائرن کي بخش جيڪي اسان کان اڳي ايمان آڻي چڪا آهن (پاره ٢٨ سورة حشر رکوع ١) ارشاد خدا وندي آهي تہ:-

وَلَسَوْفَ يُعْطِيْكَ رَبُّكَ فَتَرْضٰي

اي نبي صلي الله عليہ وسلم خدا تعاليٰ اوهانکي ايترو ڏيندو جو توهين راضي ٿي ويندا (پاره ٣٠ سورة والضحيٰ رکوع ١) خدا تعاليٰ جو واعدو سچو آهي، انهر واعده خلافي جي ڪا گنجائش نہ آهي ڇاڪاڻ تہ هن خود فرمايو آهي:-

وَلَنْ يُّخْلِفَ اللّٰهُ وَعْدَهٗ ط

تہ الله پنهنجي رسولن سان واعده خلافي نٿو ڪري (پاره ١٧ سورة الحج رکوع ٦) انهيءَ واعده تي ڀروسو ۽ يقين رکندي حضور عليہ السلام فرمايو آهي "(فعل ماضي جي الفاظن ۾) تہ مونکي شفاعت جو عطيو الله تعاليٰ ڏني چڪو آهي-

اسين وري پڇون ٿا تہ اي اهل ايمان ڇا توهين پنهنجي نماز ۾ هيءَ دعا نہ گهرندا آهيو تہ اي الله مونکي بخش منهنجي والدين کي بخش ۽ قيامت جي ڏينهن مسلمانن کي بہ بخش. هاڻي پڌايو تہ توهان کي دعاءِ مغفرت لاءِ ڪنهن اجازت ڏني آهي، جو توهان والدين لاءِ ۽ مسلمانن جي لاءِ مغفرت ٿا گهرو

اهو به پڌايو ته ڇا اها مغفرت لاءِ دعا، شفاعت نه آهي. اگر اوهان ائين چئو ته خدا تعاليٰ اسانکي اجازت ڏني آهي، ته اسين پڇنداسون ته اهو ڪي سگهي ٿو جو توهانکي ته شفاعت جي اجازت هجي تان ته توهين اهل ايمان وارن لاءِ مغفرت طلب ڪريو باقي خدا تعاليٰ پنهنجي برگزيده حبيب نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم کي اجازت نه بخشي هوندي؟ اگر توهان وٽ ڪا صداقت آهي ته انهيءَ دعويٰ جو ڪو دليل پيش ڪريو.

باقي رهيو انهن جو اهو چوڻ ته ڪبيره گناهه ڪندڙ جي شفاعت نه ٿيندي ۽ نه وري انهن جي شفاعت ٿيندي، جيڪي صغيره گناهه تي اصرار ٿا ڪن. ته اسين چئون ٿا ته ائين چوڻ خدا تعاليٰ تي بهتان ۽ زبردستيءَ جو چوڻ آهي. ڇا خدا تعاليٰ ائين نه فرمايو آهي ته بيشڪ خدا تعاليٰ تمام گناهه بخشي ٿو ڇڏي، ها، اهو گناهه نه بخشيندو جو هن سان ڪنهن کي شريڪ ڪيو وڃي. انڪان سواءِ جنهن کي چاهي، جيڪي به گناه هجن بخشي ڇڏيندو ۽ شفاعت ڪبرا قيامت جي ڏينهن اها ٿي ٿيندي جيڪا تمام مخلوق لاءِ هوندي، انهيءَ ڳالهه ڏي هن آيت جو اشارو آهي:-

عَسٰۤى اَنْ يَّبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَّحْمُوْدًا۝

ته اي (نبي صلي الله عليه وسلم) خدا تعاليٰ عنقريب توهانکي مقام محمود تائين پهچائيندو (پاره ١٥ سورة بني اسرائيل رڪوع ٩) ۽ شفاعت ڪبرا اسانجي نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جي ئي حصي ۾ آهي ۽ پاڻ ڪريمن لاءِ ئي مخصوص آهي.

مخالفن جو اهو چوڻ ته اذن الاهي ڪان سواءِ ڪوبه شفاعت نه ڪندو ۽ انهن جو هن آيت مان دليل وٺڻ:-

مَنْ ذَالَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهٗۤ اِلَّا بِاِذْنِهٖ

تہ "ڪير اھو آھي جيڪو خدا جي اجازت بغير الله وٽ ڪنھن جي سفارش ڪري (پاره ٣ سورة البقره رڪوع ٣٤) اھو امر صحيح آھي ۽ انھيءَ ۾ ذرو بہ شڪ نہ آھي. مگر ياد رھي تہ اسانجي نبي ڪريم صلي الله عليہ وسلم کي اذن بالشفاعت مليل ڇڪو آھي، بلڪ اھا بہ وڏيڪ امر بالشفاعت نافذ ٿي ڇڪو آھي. ارشاد آھي:-

وَصَلِّ عَلَيْهِمْ ؕ اِنَّ صَلٰوتَكَ سَكَنٌ لَّهُمْ ط

تہ توھين انھن لاءِ دعاءِ خير گھرو ڇو جو توھانجي دعاءِ خير انھن لاءِ تسڪين آھي. (پاره ١١ سورة توبہ رڪوع ١٣) جيئن مٿي چئي آيا آھيون. اھو بہ ارشاد آھي:-

وَاسْتَغْفِرْ لِذَنْۢبِكَ وَلِلْمُؤْمِنِيْنَ وَالْمُؤْمِنٰتِ ط

تہ عورت ۽ مرد اھل ايمان جي لاءِ مغفرت گھرن (پاره ٢٦ سورة محمد رڪوع ٢) انھيءَ ڪري پاڻ (صلي الله عليہ وسلم) فرمايو اٿن تہ مونکي الله تعالي شفاعت ڪبرا جو عطيو عطا ڪري ڇڪو آھي؛ انھيءَ حديث جا باقي حصا ھن ريت آھن تہ مونکي پنج عطيہ عطا ٿيل آھن ۽ مونکان اڳي اھي ڪنھن کي بہ نہ ڏنا ويا آھن. (١) لرعب (تابع ڪرڻ) سان منھنجي امداد ڪئي وئي آھي (٢) تمام سطح زمين منھنجي لاءِ پاڪ ۽ نماز جي جاءِ مقرر ڪئي وئي آھي. (٣) خاص منھنجي لاءِ غنيمت جو مال حلال ڪيو ويو آھي، ورنہ مون کان اڳ ڪنھن بہ نبي کي انجو استعمال جائز نہ ھو (٤) مونکي عام شفاعت جو حق ڏنو ويو آھي (٥) مان تمام مخلوقات ڏانھن رسول ڪري موڪليو ويو آھيان.

مخالفن جو چوڻ آهي ته خدا تعاليٰ بنا سبب جي معافي ڏئي نه ٿو سگهي. اهو بلڪل غلط آهي. اسين چئون ٿا ته پهريائين ته اها ڳالهه عيسائين جي ڪلام کان به زياده ڪريل آهي، جن حضرت مسيح عليه السلام کي چيو هو ته ڇا تنهنجو رب آسمان تان اسانجي لاءِ ڪاڌو لاهي سگهي ٿو؟ جو ته عيسائين کي خدا تعاليٰ جي قدرت ۾ شڪ هو تنهن ڪري انهن اهو پوڇيو ٿي ڪيو. افسوس جو مخالفن کي به يقين ٿي ويو آهي ته خدا تعاليٰ کي اها قدرت ئي نه آهي جو پنهنجو حق بنا سبب جي معاف ڪري ڇڏي اگرچه بندو پنهنجو حق بلاوجه معاف ڪري سگهي ٿو، باقي خدا تعاليٰ کي اها قدرتئي ڪانهي!! حالانڪ هو جو چاهي ڪري ٿو سگهي، هن سان ڪوبه چون چرا ڪري نٿو سگهي. ڏس اهو آهي انهن جي توحيد جو نتيجو ۽ رب لاءِ تعظيم جو ثمره!! نه نه بلڪ اهي گمراه ٿي ويا .... يا الله تون اسانجي دل کي راه راست کان نه ڦير بعد انجي جو تو اسانکي سڌي راه ڏيکاري.

عرس مبارڪ ۽ ميلادالنبي

اختلافي مسئلن مان بزرگن جا عرس ڪرڻ ۽ ميلاد نبوي جو مسئلو به آهي، جيڪي اڪثر مقرر وقتن تي ملهايا ويندا آهن. مخالفن جو چوڻ آهي ته اهو حرام آهي ڇاڪري جو انجو وقت مقرر ڪيو ٿو وڃي ۽ ميلاد نبوي جون مجلسون ڪرڻ، اهو فعل يهودين جي مشابه آهي....

اسين چئون ٿا ته اگر اصل، حقيقت عرس کي ممنوع چئجي (يعني مسڪينن ۽ حاجتمندن کي ايصال ثواب لاءِ ماني کارائڻ کي) ته اها ڪج بحثي ٿيندي ۽ شرح جي خلاف ٿيندو ڇاڪاڻ ته خدا تعاليٰ خود حڪم ڏئي ٿو:-

وَاَطْعِمُوا الْقَانِعَ وَالْمُعْتَرَّ ط

سوالي ۽ غير سوالي حاجتمندن کي کاڌو کارايو (پاره ١٧ سورة حج
رڪوع ٥ هي ۾ فرمايائين:

يٰۤاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْۤا اَنْفِقُوْا مِمَّا رَزَقْنٰكُمْ مِّنْ قَبْلِ اَنْ
يَّاْتِيَ يَوْمٌ لَّا بَيْعٌ فِيْهِ وَلَا خُلَّةٌ وَّلَا شَفَاعَةٌ ط

ته جيڪو مال سان توهانکي ڏنو آهي، انمان خدا جي
راهه ۾ خرچ ڪيو، انکان اڳ جو اهو ڏينهن اچي جنهن ڏينهن
نه ته خريد فروخت ٿيندي، نه دوستي ڪم ايندي (پاره ٣ سورة
بقرة رڪوع ٣۴) هي ۾ فرمايائين:-

وَمَاۤ اَنْفَقْتُمْ مِّنْ نَّفَقَةٍ اَوْ نَذَرْتُمْ مِّنْ نَّذْرٍ فَاِنَّ اللّٰهَ يَعْلَمُهٗ ط

ته جو ڪجهه خدا جي راه ۾ خرچ ڪريو ٿا يا نذر نياز ڏيو ٿا
الله تعالي سڀ ڪجهه ڄاڻي ٿو (پاره ٣ سورة بقرة رڪوع ٣٧)
هي ۾ ارشاد فرمايائين:-

وَاَقِيْمُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتُوا الزَّكٰوةَ وَاَقْرِضُوا اللّٰهَ قَرْضًا
حَسَنًا ط وَمَا تُقَدِّمُوْا لِاَنْفُسِكُمْ مِّنْ خَيْرٍ تَجِدُوْهُ عِنْدَ
اللّٰهِ هُوَ خَيْرًا وَّاَعْظَمَ اَجْرًا ط

۽ نماز بلا ناغه ادا ڪريو، زڪوات ڏيندا ڪريو ۽ الله تعالي
کي قرض حسنه ڏيو ۽ توهان جيڪا خير خيرات پنهنجي لاءِ
اڳواٽ موڪليندا، تنهن کي الله وٽ بهتر پائيندا ۽ انجو گهڻو
ثواب اوهانکي ملندو (پاره ٢٩ سورة المزمل رڪوع ١) هي
۾ فرمايائين:-

وَ يُطْعِمُوْنَ الطَّعَامَ عَلٰى حُبِّهٖ مِسْكِيْنًا وَّ يَتِيْمًا وَّ اَسِيْرًا ○

تہ مومن کاڌو کارائين ٿا مسڪينن يتيمن ۽ قيدين کي اگرچہ
ھنن کي خود انھيءَ کاڌي کائڻ جي خواھش ھوندي آھي۔
(پارہ ٢٩ سورة الدھر رکوع ١)

اگر مخالف تعين وقت جي ڪري عرس کي حرام ٿا چون،
تہ اھو غلط آھي ڇاڪاڻ تہ مباح ڪمن ۾ وقت جو مقرر ڪرڻ
خراب نہ آھي۔ توھان اھو ٿا ڏسو تہ حضور عليہ السلام عاشوري
جي ڏينھن پنھنجي امت کي روزي رکڻ جو حڪم ڏنو آھي ۽
۽ شوال جي ڇھن روزن رکڻ جو بہ حڪم ڏنو ۽ رات جو نماز
تھجد پڙھڻ جو حڪم ڏنو آھي. صلواة اشراق ۽ صلواة ضحي جو
حڪم ڏنو آھي ۽ انھن سڀني جا وقت مقرر آھن۔ وري حڪم
ڏنائون تہ ٻار ڄمڻ بعد ستين ڏينھن ٻار جو عقيقہ ڏنو وڃي
وغيرہ وغيرہ. انھن سڀني جا پاڻ وقت مقرر ڪري ڇڏيا اٿن۔
عرس جو وقت مقرر ڪرڻ جو اصل مقصد بہ اھوئي آھي تہ
جيئن ماڻھو بنا تڪليف جي گڏ ٿي وڃن، انھيءَ کانسواءِ ٻيو
ڪوبہ مقصد نہ آھي.

اگر مخالف انھيءَ ڪري منع ٿا ڪن تہ ميت کي ثواب
نٿو پھچي، تہ اھو بہ غلط آھي. انھيءَ کي نہ عقل ٿو مڃي ۽
نڪا نص (شريعت جي) تسليم ٿي ڪري. اسانکي ايصال
ثواب لاءِ اُمِ سعد جي کوھہ جي حديث ڪافي آھي ڇاڪاڻ
تہ ٻئي جي عمل جو ثواب پھچائڻ، حياتيءَ ۾ يا موت کانپوءِ
ٻنھين صورتن ۾ جائز آھي بلڪ انھيءَ جو حڪم ٿيل آھي.
ڇا توھين نٿا ڏسو تہ جيڪڏھن طاقت نہ ھجي تہ ٻئي کان حج
ڪرائڻ لاءِ شرعي حڪم آيل آھي، جيئن تہ حضور عليہ السلام
حجة الوداع ۾ مزدلفہ کان واپس اچي رھيا ھئا تہ ھڪ عورت
اھوئي سوال ڪيو ھو.

ميلاد نبوي جون مجلسون

اگرچه موجوده شڪل ۾ خيرالقرون جي وقت ۾ اهي مجلسون موجود نه هيون پر انهيءَ ۾ ڪوبه شڪ نه آهي ته اهو ڪم مباح ۽ مستحسن آهي ۽ سڀني مسلمانن جو مشرق ڪان مغرب تائين اهو معمول رهيو آهي مگر سواءِ فرقه نجديه ۽ غير مقلدن جي، اهو اصول آهي ته جنهن مباح امر کي مسلمان سهڻو سمجهن ته اهو خدا تعاليٰ وٽ به سهڻو عمل آهي. ميلاد جي مجلسن ۾ به اهوئي ٿيندو آهي ته نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جي مدح بيان ڪئي ويندي آهي يا سندن مدح (تعريف) ۾ شعر پڙهيا ويندا آهن- حضور جن جي مدح (واکاڻ) ۾ شعر پڙهڻ صحابه ڪرام جي سنت آهي بلڪ سنت نبوي آهي ڇاڪاڻ ته روايتن مان ثابت آهي ته حضور نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن حضرت حسان بن ثابت کان پنهنجي مدح (محبت) جا شعر پڙندا هئا ۽ ڪعب بن زهير ۽ سواد بن قارب وغيره کان به پاڻ ڪريمن اشعار مداحيه پڙا هئا. تنهن ڪري جيڪو ماڻهو چوي ته ذڪر ميلاد ۽ مداحيه اشعار (حضور جن جي شان ۾) پڙهڻ ممنوع آهي يا برو آهي ۽ فعل يهود آهي ته اهو شخص پاڻ برو آهي ۽ درگاهه نبوي مان تڙيل آهي

هاڻي موکي معلوم ناهي ته اهي ڇاجي ڪري ذڪر ميلاد کان منع ٿا ڪن ۽ مجلس ميلاد کانسواءِ ٻين نو پيدا امورن کان ڇو نه ٿا منع ڪن؟ مثلاً مسافرخانه لهرائڻ يا مسجدن کي گلن ٻوٽن سان سجائڻ يا قرآن شريف کي سونهري حرفن ۾ لکڻ ۽ مروج علوم عقليه جي تعليم ڏيڻ يا عربي علوم جي تعليم مثلاً صرف، نحو، فلسفه، رياضي وغيره يا زمانه حال جي مروجه لباس جو استعمال ڪرڻ يا مختلف قسمن جا ڪاڏا کائڻ وغيره. جڏهن ته دراصل اهي

سب ڪم مباح آهن ليڪن آهي انهن ڳالهين تي ڪوبہ اعتراض نٿا ڪن باقي ذڪر ميلاد جنهن ۾ پاڪ ڪريمن صلي الله عليہ وسلم جي ولادت جو تذڪرو هوندو آهي يا سندن معجزن ۽ خرق عادات جو بيان هوندو آهي جيڪي سندن ولادت باسعادت وقت ظاهر ٿيا هئا، تہ انهن کي حرام يا بدعت ٿا چوائين. شايد ممانعت جو سبب فقط اهو ئي معلوم ٿو ٿئي تہ اسين حضور ڪريم صلي الله عليہ وسلم سان اظهار محبت ٿا ڪريون (جا ڳالهہ کين ڏکي ٿي لڳي)

حضور عليہ السلام جو تصور

انهن مسئلن ۾ مان حضور ڪريم صلي الله عليہ وسلم جو تصور جو مسئلو بہ آهي جيڪو نماز ۾ بي اختيار اچي ٿو وڃي. مخالفن جي امام جو قول آهي تہ نماز ۾ حضور عليہ السلام جو خيال اچڻ، نمازي جي پنهنجي جانور جي خيال کان بہ بدتر آهي- هتي هن هڪ بدترين جانور جو ذڪر ڪيو آهي. مگر آءٌ اها جرئت نٿو ڪري سگهان جو انهيءَ بيهڙي جانور جو نالو نبي ڪريم صلي الله عليہ وسلم جي اسم مبارڪ سان گڏ وٺان جو ادب انجي اجازت نٿو ڏئي. انهن جو اهو عقيدو بدترين عقيدن مان آهي. اهڙي عقيده کان خدا بچائي. تعجب آهي تہ وري ساڳيا ماڻهو حضور عليہ السلام کي فخر عالم بہ چون ٿا! توهين سوچيو تہ جڏهين فخر عالم جو وٽن اهو حال ۽ حيثيت آهي تہ پوءِ پين انبياءِ ڪرام ۽ صالحين جي وٽن ڪهڙي عزت ۽ حيثيت هوندي، جيڪي پاڪ ڪريمن کان بارگاه الاهي ۾ گهٽ درجي تي مقرب آهن. اهو تہ ٻڌايو تہ اهي ماڻهو جڏهن نماز ۾ ”وا تخذ الله ابراهيم خليلا“ پڙهن ٿا تڏهن حضرت ابراهيم عليہ السلام جي تصور کي ڇا ٿا سمجهن؟ يا جڏهين ”ڪلم الله

موسيٰ تڪليما“ پڙهندا آهن تڏهين حضرت موسيٰ السلام جي تصور ڪي ڪهڙي نگاه سان ڏسندا آهن؟- يا جڏهين حضرت عيسيٰ عليه السلام متعلق هيءَ آيت پڙهندا آهن: ”وڪان وجيها في الدنيا و الاخرة ومن المقربين“ ته حضرت عيسيٰ عليه السلام جي تصور ڪي ڪهڙي قدر و قيمت سان ڏسندا آهن؟

انهن تي هڪ اها به مصيبت آهي جو سڄو قرآن شريف ته حضور عليه السلام جي تعريف سان ڀريل آهي ۽ سندن تعريف بيان ڪري ٿو يا سندن قرب الاهي يا محب الاهي ظاهر ڪري ٿو: چنانچه ارشاد آهي

يَآ يُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْآ اَطِيْعُوا اللّٰهَ وَاَطِيْعُوا الرَّسُوْلَ وَاُولِي الْاَمْرِ مِنْكُمْ - مَنْ يُّطِعِ الرَّسُوْلَ فَقَدْ اَطَاعَ اللّٰهَ -

ته توهين الله جي اطاعت ڪريو ۽ رسول جي اطاعت ڪريو ۽ جيڪو رسول جي اطاعت ٿو ڪري، اهوئي خدا جي اطاعت ٿو ڪري؛ (پاره ٥ سورة النساء رڪوع ٨ ۽ ١١) وري فرمايائين

قُلْ اِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّوْنَ اللّٰهَ فَاتَّبِعُوْنِيْ يُحْبِبْكُمُ اللّٰهُ

ته توهان چئي ڏيو ته اگر اوهين خدا سان محبت ڪرڻ چاهيو ٿا ته پوءِ منهنجو تابعداري ڪريو (پاره ٣ سورة آل عمران رڪوع ٤) اهو به فرمايائين:

يٰاَيُّهَا النَّبِيُّ اِنَّا اَرْسَلْنٰكَ شَاهِدًا وَّمُبَشِّرًا وَّنَذِيْرًا وَّدَاعِيًا اِلَى اللّٰهِ بِاِذْنِهٖ وَسِرَاجًا مُّنِيْرًا ○

ته اي نبي اسان توهانکي امت جو نگران حال ۽ مبشر ۽ نذير

ڪري ٻوڪليو آهي ۽ خدا تعاليٰ ڏانهن سڏيندڙ ۽ روشن چراغ ڪري موڪليو آهي (پاره ٢٢ سورة احزاب رڪوع ٦) هي فرمايائين:

لَا تَجْعَلُوا دُعَاءَ الرَّسُولِ بَيْنَكُمْ كَدُعَاءِ بَعْضِكُمْ بَعْضًا ط

تہ توهان رسول عليہ السلام کي سڏارڻ وقت ائين نہ سڏيو جيئن پاڻ ۾ هڪ ٻئي کي سڏيندا آهيو (پاره ١٨ سورة النور رڪوع ٩) هي بہ فرمايائين:

لِتُؤْمِنُوا بِاللّٰهِ وَرَسُولِهٖ وَتُعَزِّرُوهُ وَتُوَقِّرُوهُ ط

تہ توهين رسول خدا صلي الله عليہ وسلم جي عزت ۽ توقير ڪريو (پاره ٢٦ سورة الفتح رڪوع ١) هاڻي ڏ ٻچارو وهابي ڪري سو ڇا ڪري! ۽ ڪيئن اچي حضور جن جي تصور کي روڪي، سخت افسوس، جو خدا تعاليٰ حضور عليہ السلام جي تعريف ڪري ۽ اها قوم سندن اها عزت ٿي ڪري جو نماز ۾ حضور جي تصور کي ممنوع قرار ٿي ڏئي بلڪ جانور جي تصور کان بہ بدتر ٿي ڄاڻي ۽ وري انهيءَ قوم پنهنجو ڪوڙو نالو رکيو آهي "اهل حديث" اناللہ وانا اليہ راجعون.

جڏهن حضور عليہ السلام جي خلف الرشيد حضرت ابراهيم عليہ السلام جو وصال ٿيو هو تہ مشرڪ چون پيا تہ هاڻي پاڻ ابتر ٿي ويا (يعني سندن نسل نہ رهيو) تنهن تي خدا تعاليٰ جواب ڏنو.

اِنَّ شَانِئَكَ هُوَالْاَبْتَرُ ○

تہ پاڻ ابتر نہ آهن. بلڪ سندن دشمن ابتر آهن. (پاره

٣٠ سورة الڪوثر رڪوع ١) هڪ دفعي پاڻ ڪريم صلي الله عليه وسلم ڪوه صفا تي تبليغ اسلام جي لاءِ قريش کي سڏيو هو. وعظ جي آخر ۾ ابولهب چوڻ لڳو ته ڇا انهيءَ ڪم جي لاءِ توهان اسانکي دعوت ڏني هئي؟ وري چوڻ لڳو ته خدا ڪري تون شال جلد تباه ٿي وڃين! انهيءَ تي خدا تعاليٰ ناراض ٿيو ۽ پنهنجي حبيب جي طرفان جواب ڏنو ته ابولهب جا ٻئي هٿ تباه ٿيندا ۽ هو خود به تباه ٿي ويندو. هاڻي انصاف پسند طبيعت رکندڙ ڪان سونکي اميد آهي ته اهي خود قول وهابيه ۽ قول ابولهب جي پيٽ ڪندا. قول وهابيه هي آهي ته نماز ۾ حضور عليه السلام جو تصور فلاڻي بدترين جانور جي تصور کان به زياده برو آهي ۽ ابولهب جو قول هي آهي ته اي نبي تون هلاڪ ٿي وڃين. هاڻي اوهين ٻڌايو ته ڪنهن جو قول زياده خراب ۽ بدنام آهي ۽ ڪنهن جو نه آهي. ابولهب کي اها سزا ملي وئي جو تبالڪ چئي جهنمي ٿي ويو. مگر انهن ماڻهن جو ڪهڙو حال ٿيندو جن اهڙا گندا الفاظ استعمال ڪيا آهن! افسوس جو وحي بند ٿي چڪي آهي ورنه هينئر ئي فيصلو ٿي وڃي. هاڻ انهن جو منهن ڪير ٿو پڇي سگهي.

اهي ماڻهو هيئن به چون ٿا ته نمازيءَ کي تشهد ۾ اهو چوڻ جائز نه آهي ته اي نبي توهانتي سلام هجي ۽ توهانتي خدا جي رحمت ۽ برڪت نازل هجي بلڪ غائب سمجهي چوي ته اسانجي نبي تي سلام هجن.... تانڪ حاضري ۽ خطاب جي لفظ کان بچي وڃي جاڪڻ ته انهيءَ ۾ اشارو آهي ته پاڻ ڪريم صلي الله عليه وسلم جو روح مبارڪ حاضر ٿئي ٿو. اسين چئون ٿا ته جڏهن غائب جو لفظ اختيار ڪرڻ سان سندن حاضري نه ٿيندي، پوءِ ٻڌايو ته جڏهن نمازي "السلام علي النبي" چوندو

۽ غائبانہ لفظ سان درود ۽ سلام موڪليندو تہ سندن تصور وري ايندو، اهو تصور يا تہ تعظيم ۽ توقير جي صورت ۾ ايندو يا تہ معاذالله توهين ۽ حقارت جي شڪل ۾ ايندو بس اگر اهو تصور عزت ۽ توقير سان هوندو تہ وهابين جو اصول ٽٽي ويندو جيڪو مسئلي جي شروع ۾ ڄاڻايو ويو آهي تہ نبي عليہ السلام جو تصور مفسد صلواة آهي ۽ ڳڏهہ جي تصور سان نماز ٽٽي پوي. اگر معاذالله حقارت سان تصور ڪندا تہ پوءِ ڇڻ اسلام جي بنياد جون پاڙون پٽي اڇلائي ڇڏيائون. الله تعالي شال مناسب رستي تي هلڻ جي اسانکي هدايت ڏئي.

حضور صلي الله عليه وسلم جي نالي مبارڪ کان اول سيدنا چوڻ

انهن مسئلن مان هڪ مسئلو هي بہ آهي تہ آيا نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جي نالي مبارڪ کان اول سيدنا جو لفظ چوڻ جائز آهي يا نہ؟ مخالف چون ٿا تہ اها زيادتي بدعت آهي. خيرالقرون جي وقت ۾ ائين نہ هو. مگر مان چوان ٿو تہ زماني جي تبديلي سان محاورات بہ تبديل ٿي ويندا آهن. توهين پاڻ ٻڌايو تہ ڇا مولانا، شيخنا، حضرتنا وغيره وغيره جا لفظ خيرالقرون جي زماني ۾ استعمال ٿيندا هوا؟ حالانڪ موجوده وقت ۾ اگر ڪنهن صاحبِ علم کي ڪو رڳو نالي سان سڏيو وڃي ۽ ڪوبہ تعظيم جو لفظ نہ ڳنڍيو وڃي تہ صاحب جو منهن ڦري ويندو ۽ پنهنجي بي عزتي ۽ گهٽتائي ڄاڻندو. بس انهيءَ مان ثابت ٿيو تہ پاڻ ڪريم صلي الله عليه وسلم سڀ کان زياده عزت وتوقير جا مالڪ آهن.

ڇا خدا تعالي حضرت يحي عليہ السلام جي حق ۾ هيٺ

ته فرمايو آهي ته توهين سيد پاڪدامن آهيو ۽ نبي صالح آهن ۽ رسول الله صلي الله عليه وسلم فرمايو آهي ته مان بني آدم جو سيد آهيان ۽ سيد جو لفظ مولي جي معني ۾ آهي بلڪ مولي جو لفظ سيد کان به اعلي آهي، هن ڪري جو سيد جو لفظ خدا تعالي لاءِ استعمال نٿو ٿئي. مگر مولي جو لفظ خدا تعالي لاءِ به استعمال ٿيل آهي. چنانچه ارشاد آهي.

بِاَنَّ اللّٰهَ مَوْلَى الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا -

ته الله تعالي انهن ماڻهن جو مالڪ ۽ مولي آهي جن ايمان آندو آهي. (پاره ٢٦ سورة محمد رڪوع ١) ۽ هي به ارشاد آهي.

نِعْمَ الْمَوْلٰي وَنِعْمَ النَّصِيْرُ ○

ته الله تعالي بهترين مالڪ آهي ۽ بهترين مددگار آهي. (پاره ٩ سورة الانفال رڪوع ٥)

فعل خداوندي ۾ غيرالله کي شريڪ ڪرڻ

انهن مسئلن مان هي مسئلو به آهي ته آيا فعل خداوندي ۾ غيرالله کي شريڪ ڪرڻ جائز آهي يا نه؟ مثلاً ڪنهن داتا (ڏيندڙ) کي چوڻ ته اها الله ۽ تنهنجي مهرباني آهي يا هيئن چوڻ ته هي شي مونکي خدا ۽ خدا جي رسول ڏني آهي.

انجو جواب هي آهي ته اهڙن محاورن ۾ مجازي طريقو به استعمال ٿئي ٿو ۽ حقيقي به ٿئي ٿو. مٿين فقره جي اها معني آهي ته اصل ۾ ڏيندڙ ته خدا تعالي آهي، مگر بظاهر تو ڏنو.

صحابه رضي الله تعالي اعنهم کان جڏهن نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم ڪو سوال پڇندا هئا ته صحابي سڳورا جواب ڏيندا

گستاخي سمجهندا هئا تنهن ڪري انهن چوندا هئا تہ (انهيءَ جو جواب) خدا ۽ خدا جو رسول بهتر ٿا ڄاڻن. يعني پنهنجي جواب ۾ رسول الله صلي الله عليہ وسلم کي خدا جي علم ۾ شريڪ ڪري ڇڏيندا هئا ۽ انهيءَ جوابي فقره کي ڪنهن بہ برو نہ ڄاتو. ٻيو ارشاد آهي:

بَرَآءَةٌ مِّنَ اللّٰهِ وَ رَسُوْلِهٖٓ

الله ۽ الله جي رسول جي مشرڪن کان بيزاري آهي (پاره ١٠ سورة التوبه رڪوع ١) هي بہ فرمايائين:

وَ اللّٰهُ وَ رَسُوْلُهٗٓ اَحَقُّ اَنْ يُّرْضُوْهُ -

تہ "انهن لاءِ اهو مناسب هو تہ خدا ۽ خدا جي رسول کي راضي ڪن ها" (پاره ١٠ سورة توبه رڪوع ٨) اهو بہ فرمايائين:

وَ مَنْ يُّطِعِ اللّٰهَ وَ رَسُوْلَهٗ فَقَدْ فَازَ فَوْزًا عَظِيْمًا ۝

تہ "جيڪو الله ۽ رسول جي اطاعت ڪري ٿو، اهو وڏي ڪاميابي حاصل ڪندو" (پاره ٢٢ سورة احزاب رڪوع ٩) هي بہ فرمايائين:

وَ مَا نَقَمُوْٓا اِلَّآ اَنْ اَغْنٰهُمُ اللّٰهُ وَ رَسُوْلُهٗ مِنْ فَضْلِهٖ

"تہ ڇا مخالف اهوئي برو ڄاڻن ٿا تہ الله ۽ الله جي رسول اهل مدينہ وارن مهاجرن کي غني ڪري ڇڏيو آهي" (پاره ١٠ سورة توبه رڪوع ١٠) انهيءَ قسم جون پيون بہ ڪيتريون آيتون آهن سڀ جواب جو خلاصو هي آهي تہ اهڙن اشتراڪي لفظن کان سواءِ ڪي ٻيون گهرجي چاڪاڻ تہ اهي حقيقت ۽ مجاز ۾ امتياز ڪري نٿا سگهن-

امڪان ڪذب

انهن مسئلن مان هڪ مسئلو هي به آهي ته معاذ الله ڇا الله تعاليٰ ڪوڙ ڳالهائي سگهي ٿو يا نه؛ مخالف چون ٿا ته عذابي وعيد ۾ ڪوڙ ڳالهائي سگهي ٿو. انهيءَ مسئلي جو نالو انهن ڪمبختن امڪان ڪذب رکيو آهي.

اسين جواب ۾ چئون ٿا ته ذات خدا وندي ڏي ڪوڙ کي منسوب ڪرڻ ناجائز آهي ۽ واعدو ڪري سزا نه ڏيڻ کي وعده خلافي نه چئبو آهي بلڪ اصول اختياري جي تبديلي آهي ۽ انهيءَ خود اختياري کي ڪو به ڪوڙ چئي نٿو سگهي ڇاڪاڻ ته ڪوڙ هڪ لعنت آهي جنهن کان انسان به نفرت ٿو ڪري ته پوءِ بلا خدا تعاليٰ انهيءَ کان ڇو نه نفرت ڪندو. بس قيامت جي ڏينهن عذاب بدران مغفرت جو استعمال ڪرڻ، اهو خدا تعاليٰ جو رحم ۽ مهرباني ٿيندي جنهن کي ڪوڙ نه چئبو. ارشاد آهي:-

”بَلْ كَذَّبُوْا بِمَا لَمْ يُحِيْطُوْا بِعِلْمِهٖ“

ته ”ڪافر انهيءَ قرآن ڪريم جي تڪذيب ٿا ڪن (يعني ڪوڙو ٿا چائن) جنهن کي هو خود چڱي طرح سمجهي نه سگهيا“ (پاره ١١ سورة يونس رڪوع ٤) وري ارشاد آهي:-

وَ يَقُوْلُوْنَ عَلَى اللّٰهِ الْكَذِبَ وَ هُمْ يَعْلَمُوْنَ ○

ته ”اهي ڄاڻن ٿا ۽ ڄاڻي واڻي خدا تي بهتان ٿا هڻن“ (پاره ٣ سورة آل عمران رڪوع ٨) انهن آيتن ۾ الله تعاليٰ ڪوڙ جي لعنت کي ڪافرن جي حق ۾ ذڪر ڪيو آهي ته اها انهن جي عادت آهي. بس مسلمان اهو ڪيئن گوارا ڪري ٿو سگهي ته انهيءَ لعنت کي پنهنجي خدا سان نسبت ڏئي!

تجربه شاهد آهي ته عادي ڏوهارين کي حاڪم قيد يا قتل جي سزا ڏيندا آهن مگر ڪنهن خاص مقرب جي سفارش تي يا پنهنجي رحم دلي سان يا ملزم جي رحم جي درخواست تي انهن کي معافي به ڏئي ڇڏيندا آهن بلڪ آزاد به ڪري ڇڏيندا آهن، ته ڇا انهن حاڪمن کي انهيءَ صورت ۾ واعده خلاف يا ڪوڙو چئي سگهجي ٿو؟ هرگز نه، بلڪ انهيءَ معافي جو نالو ذاتي اختيار جو استعمال، احسان ۽ ڪمال مهرباني آهي. حاصل مقصد ته جيڪو شخص انهيءَ رحيمانه سلوڪ خدا وندي کي (جيڪو خدا تعاليٰ پنهنجن ڏوهاري بندن جي حق ۾ استعمال ڪندو) ڪذب يعني ڪوڙ جو عنوان ڏين ٿا سي خود خدا تعاليٰ تي ڪوڙ ٿا ٻڌن. توهين پاڻ ٻڌايو ته اهڙي شخص کان وڌيڪ ٻيو ڪير ظالم ٿي سگهي ٿو جيڪو پنهنجي خدا تي ڪوڙ ٻڌي يا انجي آيتن جي تڪذيب ڪري. اصل ڳالهه هيءَ آهي ته ظالمن جي نجات نه ٿيندي. مخالف اعتراض ڪندا آهن ته جڏهن خدا تعاليٰ هر شي تي قادر آهي ته پوءِ ڪوڙ تي ڇو نه قادر ٿيندو؟ جواب هي آهي ته بيشڪ صحيح آهي ليڪن قدرت الاهي نا مناسب ڪم ڏانهن متوجه نه ٿيندي آهي. چنانچه خدا تعاليٰ پنهنجو شريڪ پيدا نه ٿو ڪري. بس اهڙي بڪواس کان انسان جو فرض آهي ته پنهنجي زبان کي روڪي.

صالحن جي ارواحن کان مدد وٺڻ

انهن مسئلن مان استمداد جو مسئلو به آهي. مخالف چون ٿا ته اهو ناجائز آهي. جيڪو شخص الله تعاليٰ کان سواءِ ٻي ڪنهن کان مدد طلب ڪري ٿو اهو خدا تعاليٰ سان شرڪ ٿو ڪري. مان چوان ٿو ته انهيءَ تي ٻن طريقن سان بحث آهي. اول صرف استمداد ۽ عدم استمداد تي، ٻيو استمداد مان نفعو ۽

عدم نفعي ٿي.

نفس استمداد يعني ڪنهن کان امداد طلب ڪرڻ. اهـا ته جيئرن کان عام طرح حاصل ڪئي ويندي آهي ۽ انهيءَ جو گهڻو استعمال به آهي ۽ عام آهي. چنانچه مخالف به دنيوي ڪمن ڪارن ۾ مثلا مدرسن جي تعمير مذهب وهابيه جي تبليغ ۽ اخبارن ۽ رسالن جو جاري ڪرڻ ۾ مدد وٺن، انهن وٽ به نظر ايندو. جڏهن ٻين کان مدد وٺڻ هر لحاظ کان شرڪ آهي ته پوءِ مخالف خود به شرڪ ڪري رهيا آهـن ۽ نفس استمداد منجهه، اسان ۾ هنن ۾ ڪوبه فرق نـه آهي. ليڪن اهو فرق ضرور آهي ته آهي فاني جسمن کان استمداد ڪندا آهن (يعني مدد وٺندا آهن) ۽ اسين پاڪ غير فاني روحن کان استمداد يعني مدد وٺون ٿا.

هاڻي باقي رهيو استمداد مان نفعو ـ ته الله تعاليٰ اگر چاهي ته اسانکي پاڪ ارواح فائدو ڏين ٿا ۽ هنن کي وري فاني جسم نفعو ڏين ٿا. اگر الله نه چاهي ته نه اسانکي انهن کان نفعو ملي ٿو ۽ نه انهن کي. اگر اهي هيئنئن چون ته اسين جيئرن کان مدد وٺون ٿا ۽ توهين مَرِدن جي روحن کان مدد وٺو ٿا ته اسين چئون ٿا ته دراصل توهين به روحن کان ئي مدد وٺو ٿا ڇاڪاڻ ته درحقيقت ڏيندڙ يا روڪيندڙ انسان جو روح ئي هوندو آهي، پوءِ چاهي اهو جسم کان خارج هجي يا انم داخل هجي.

ٻارن جا نالا انبياءِ عليهم السلام يا صلحاءِ امت ڏانهن منسوب ڪرڻ

انهن مسئلن مان هڪ هيءُ مسئلو به آهي ته ڪي ماڻهو پنهنجن ٻارن جا نالا انبياءِ عليهم السلام يـا صلحاءِ امت ڏانهن منسوب ڪندا آهن، ليڪن مخالف تن تي شرڪ جي فتوي

لڳائي ڇڏيندا آهن (يعني انهن تي) جيڪي پنهنجن ٻارن جا نالا نبي بخش، رسول بخش يا غلام محمد يا غلام صديق يا انهن قسمن جا ٻيا نالا رکن ٿا، ڇاڪاڻ ته (سندن چوڻ آهي ته) اولاد ڏيڻ وارو خدا تعاليٰ ئي آهي تنهن ڪري اهو جائز نه ٿيندو ته پنهنجي ٻارن جا نالا غيرالله ڏانهن منسوب ڪجن، ۽ غلام، عبد جي معني ۾ آهي ۽ اسين سڀ عباد الله آهيون ۽ عبديت جي نسبت غير الله ڏانهن جائز نه آهي.

اسين اهو چئون ٿا ته معطي (ڏيندڙ) ۽ مانع (روڪيندڙ) درحقيقت خدا ئي آهي تڏهن به عطيه مجازي طور غيرالله ڏانهن منسوب ڪرڻ جائز آهي ڇاڪاڻ ته حضرت جبرائيل عليه السلام حضرت مريم عليها السلام وٽ اچي هيئن چيو هو ته "آءٌ توکي پارسا پٽ بخشڻ آيو آهيان" ۽ هيئن نه چيو هئائين ته آءٌ انهيءَ ڪري آيو آهيان ته خدا تعاليٰ توکي پٽ بخشيندو جيڪو پارسا هوندو. جڏهن حضرت جبرائيل عليه السلام پٽ ڏئي سگهي ٿو ته پوءِ حضور عليه السلام ڏانهن اهو عطيه مجازي طور منسوب ڪرڻ ڇو جائز نه ٿيندو؟ جيڪڏهن اهو اعتراض ڪيو وڃي ته قول جبرائيل ته امر الاهي هو ۽ توهانکي ڪنهن حڪم ڏنو آهي؟ ته جواب ۾ اسين چئون ٿا ته قول جبرائيل بيشڪ امر الاهيٰ هو مگر انهيءَ ڳالهه اسانجي لاءِ جواز جو دروازو کولي ڇڏيو آهي.

هاڻي رهيو لفظ "غلام". اگرچه اهو فارسي محاوري ۾ عبد جي معني ۾ آهي تڏهن به پنهنجي ٻارن کي صالحن ۽ بزرگن جي غلامن سان تشبيه ڏيڻ ۾ ڪهڙي خرابي ٿيندي، صالحن مان مراد نبي سڳورا آهن، صحابه ڪرام ۽ امت محمديه جا نيڪ بندا آهن. ڇا انهن وٽ خود پنهنجا غلام نه هوندا هئا يا انهن کي پنهنجي ذات ڏي منسوب نه ڪندا هئا ۽ هيئن نه چوندا هئا ته اي منهنجا غلام او منهنجي ٻانهي. ڇا خدا تعاليٰ انهن غلامن کي انهن جي مالڪن ڏانهن منسوب نه ڪيو آهي.

وَ اَنْكِحُوا الاَيَامٰى مِنْكُمْ وَ الصّٰلِحِيْنَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَ اِمَائِكُمْ ط

ته "توهين پنهنجي ٻانهن ۽ ٻانهين جا نڪاح ڪرائي ڇڏيندا ڪيو" (پاره ١٨ سورة النور رڪوع ٤) درحقيقت سڀ غلام ۽ سڀ آزاد ماڻهو خدا تعاليٰ جا ئي بنده آهن؛ ۽ غلام پنهنجي مالڪن جا مجازي طور بنده آهن. چنانچه اسان هن ڪتاب جي شروعات ۾ قرآن مجيد ۾ ڪثرت سان آيل حقيقت ۽ مجاز جي استعمال جو ذڪر ڪيو آهي. انهي قياس مطابق ماڻهن جا ٻار حقيقت ۾ الله تعاليٰ جا ئي بنده آهن ۽ امت محمديه جي صالحن جا مجازي طور بنده آهن. هي اسانجي تحرير جو آخري مقام آهي جنهن جو اسان ارادو ڪيو هو.

يا الله مونکي هن تحرير مان ٻيو ڪوبه ارادو نه آهي، سواءِ انهيءَ جي ته مسلمانن جا عقيده ڪجروي ۽ گمراهيءَ کان درست ٿين. بس اگر هيءَ تحرير تنهنجي طرفان آهي ته پوءِ اهو تنهنجو احسان ۽ فضل ڀيان ٿو. تون هن مان پنهنجي مومن ٻانهن کي نفعو ڏي. اگر هيءَ تحرير غلط آهي ته اها غلطي منهنجي نفس کان ٿي آهي تنهن ڪري مان توکان معافي ۽ مغفرت گهران ٿو.

يا الله اسانکي حق ڳالهه حق ڪري ڏيکار ۽ حق جي پيروي اسانکي نصيب ڪر ۽ باطل کي باطل ڪري ڏيکار ۽ اسانکي باطل کان پري رهڻ جي توفيق عطا فرماءِ:

و صلي الله علي سيدنا محمد خير خلقه و نور عرشه و علي اله و اصحابه و اتباعه و صالحي امته اجمعين آمين يا رب العلمين. هن رسالي جي تحرير بروز دو شنبه ٤: محرم الحرام سنه ١٣٦٠ هجري ۾ ختم ٿي.

نجدي جو حضرت صاحب سان بحث

ڪويت جا ماڻهو اڪثر حنبلي مذهب جا آهن، ٿورا شافعي ۽ مالڪي به آهن. ماڻهو اڪثر بامروت ۽ نرم طبع آهن. شهر جي عالمن مان ڪن سان هن فقير به ملاقات ڪئي. ڏاڍا افعالن جا چڱا ۽ گفتگو جا مٺا هئا. جن مان شيخ هڪ وڏي مدرسه جو مدير هو ۽ شيخ يوسف مدرسه جو معلم ۽ شيخ عبدالله حنبلي ۽ شيخ محمد مالڪي مغربي به هئا. ڪويت جو بندر نجد سان لڳولڳ آهي. ان ڪري ماڻهن ۾ نجدين جو اثر اڪثر زياده آهي. خاص ڪري استمداد (يعني اوليائن کان مدد گهرڻ) ۽ شدرحال (يعني مسافري ڪري زيارت ڪرڻ) ۽ نداءِ غيب (يعني خدا کان سواءِ ٻين کي "يا" لفظ سان سڏ ڪرڻ) جي مسئلن ۾ اهل سنت کان مخالف آهن. ان جماعت مان هڪ شخص جو اکين کان وڏو هو، تنهن سان هن فقير کي به گفتگو جو اتفاق ٿيو جنهن کي ان مذهب ۾ بيحد غلو هو. چيائين ٿي ته لفظ يا رسول الله چوڻ شرڪ آهي ۽ قصيدي برده جي صاحب جو "يا اڪمل الخلق مالي من الوزيه" چيو آهي سو به شرڪ ڪيو اٿس. اهڙي طرح بڪوات ٻني ڪيائين. انهن جي بڇڙي عقيدي کان شال الله تعالي اسانکي بچائي! آمين! جنهن صورتهِ هن مختصر ڪتاب ۾ فقط سفر جو احوال لکجي ٿو تنهن صورتهِ ان بحث جي تفصيل کان پاسو ڪرڻ جڳائي، تنهن هوندي به مختصر طرح يادگار لاءِ ڪجهه تحرير ڪجي ٿو.

مذڪور نابينا جيڪو انهن جو جيد عالم هو، سو هڪ ٻئي شخص کي رهبر ڪري اسان وٽ وٺي آيو. اسلام عليڪ بعد چيائين ته توهان ۾ شيخ ڪهڙو آهي؟ ان تي رفيقن هن فقير ڏي اشارو ڪيو، جنهن تي منهنجي ويجهو اچي ويٺو، ڀرپائين

عربي زبان ۾ پڇيائين تہ توهان جو مذهب ڪهڙو آهي؟ مون چيو تہ حنفي مذهب. چيائين تہ فروع نٿو پڇان مگر پڇان ٿو توهان جي مذهب جو اصول ڪهڙو آهي؟ مون جواب ڏنس تہ اهل السنت و الجماعت، ابو منصور ماتريدي جا تابع- پوءِ نجدي پڇيو تہ:

(١) توسل جي باري ۾ توهان جو ڪهڙو عقيده آهي؟ مون جواب ڏنس تہ مان اهو جائز ٿو سمجهان. تنهن تي چيائين تہ ان لاءِ قرآن يا حديث جو دليل ڪهرجي. مون چيو تہ: اي شيخ اسان مناظري لاءِ ڪونہ آيا آهيون، اسين مسافر غريب الوطن قضا سان توهانجي شهر ۾ اچي پيا آهيون اسانکي معافي ڏيو. نجدي چيو تہ سوال کي جواب جي ضرورت آهي.

مون چيو تہ چڱو لاچار جواب ڏيان ٿو ليڪن انصاف هٿ مان متان ڇڏين. اها قبول ڪيائين. پوءِ چيم تہ قرآن شريف جي هيءَ آيت:-

يا ايها الذين امنوا اتقوا الله وابتغوا اليه الوسيلة

يعني مومنو الله کان بچو ۽ ان ڏانهن وسيلي جي طلب ڪريو. اها آيت وسيلي وٺڻ جي جواز لاءِ ڪافي آهي. نجدي چيو تہ ان وسيلي جي مراد عمل آهن ۽ نہ ماڻهن جا بدن وسيلو وٺڻ. ان تي مون پڇيس تہ خلفاءالراشدين رضي الله تعالي عنهم جي سنت اوهان وٽ قبول آهي؟ نجدي چيو تہ هائو. تڏهن مون چيو تہ حضرت فاروق رضي الله تعالي عنه عام الرمادة ۾ حضرت عباس رضي الله عنه جو وسيلو وٺي چيو هو تہ

اللهم اني توسل اليک بعم نبيک محمد صلي الله عليه وسلم

حضرت عباس رضہ جو وجود مبارڪ بدن آهي يا عمل آهي؟ نجدي چيو تہ جيتوڻيڪ هيءَ حديث صحيح آهي ليڪن ساتي

وارن جو وسيلو وٺڻ جائز نہ آهي. حضرت عباس رضہ حيات هو. نجدي وڌيڪ چيو تہ جيڪڏهن مري ويل جو يا حضور جن جو وسيلو وٺڻ درست هجي ها تہ حضرت فاروق رضہ هوند حضرت عباس بدران، حضور جن جو توسل وٺن ها.

• ان تي مون پڇيس تہ توهان جي نزديڪ حضرت عباس رضہ پنهنجي زندگي جي حالت ۾ وڌيڪ افضل آهي يا حضور جن مماتي جي حالت ۾ وڌيڪ افضل آهن؟ نجدي جواب ڏنو تہ حضرت رسول اڪرم صلعم پنهنجي مماتي جي حالت ۾ حضرت عباس جي حياتي کان افضل آهن.

ان تي مون چيو تہ انصاف جي جاءِ آهي جو پهريائين چيئي تہ پدن جو وسيلو جائز نہ آهي جڏهن اهو ثابت ٿيو تڏهين تو چوين تہ حياتي وارن جو جائز آهي ۽ مماتي وارن جو نہ ۽ اهو بہ قبول ڪيئي تہ رسول ڪريم صلعم جن، حضرت عباس کان افضل آهن...... پوءِ جڏهن گهٽ فضيلت وارن جو توسل جائز آهي تڏهن وڌيڪ افضل جو توسل ڇو جائز نہ آهي؟ هتي مڙني ڪجهہ شرمندو ٿيو ۽ چوڻ لڳو تہ هن بحث کي ڪٿي ڀلا ڇڏيو.

(٢) نجدي:- اسان پڌو آهي تہ توهين نداءِ غيب ڪندا آهيو ۽ چوندا آهيو يا رسول الله يا فلانا فلاڻا، حالانڪ اهو تہ شرڪ آهي. مون چيو صحيح حديث ۾ حضرت عبدالله بن مسعود جي روايت سان التحيات ۾ لفظ السلام عليڪ ايها النبي آيل آهي جا پوري پوري نداءِ غيب آهي. نجدي چيو تہ هائو اهو لفظ نماز ۾ جائز آهي پر نماز کان ٻاهر جائز نہ آهي. ان تي مون ٻيو مثال ڏنو تہ جزريءَ حصن الحصين ۾ حديث صحيح ۽ وجب روايت نقل ڪئي آهي تہ ”اذا انفلتت دابتہ احدڪم فلينادِ اعينوني يا عبدالله“ نجدي چيو تہ ٻي حديث صحيح نہ آهي. تڏهن مون ورندي ڏني تہ دين جي اڪابرن جهڙوڪ بوصيري

وغيره پنهنجي ڪتابن ۾ نداء غيب گهڻو ڪم آندي آهي: جهڙوڪ يا "اڪمل الخلق مالي من الوزبه" وغيره. نجدي چيو ته بوصيريءَ به شرڪ جو ڪلمو چيو آهي. تڏهن مون چيو ته توهان ان جي حرمت تي ڪو دليل ڏيو. نجدي چيو "فلا تدعوا مع الله احدا." مون چيو ان جي مراد آهي ته عبادت ۾ ڪنهن کي خدا سان شريڪ نه ڪيو جو "ان المساجد لله" جو لفظ پرسان پيئو آهي. انهيءَ تي ان بحث کي به ڇڏي.... چيائين ته

(٣) نجدي:- توهان ڪاڏي ٿا، وڃو؟ مون جواب ۾ چيو ته حج جو ارادو آهي. نجدي چيو ته حج ڪانپوءِ ڪاڏي ويندا؟ مون چيو ته مديني مطهر جي زيارت لاءِ. نجدي چيو ته مديني جي زيارت مان توهانجي ڪهڙي مراد آهي؟ مون چيو ته حضرت سرور عالم صلي الله عليه وسلم جي آستانه بوسي ۽ انجي حضور ۾ بيهڻ، ان تي سلام چوڻ. انتي نجديءَ چيو: استغفرالله هي ڪهڙو نه غلط ارادو آهي، خاڪ مان ڇا حاصل ٿيندو؟ مون چيو ته حديث "من زار قبري وجبت له شفاعتي" ۽ بي حديث "بين قبري و منبري روض من رياض الجنة" وغيره جو ڪهڙو جواب آهي؟ نجدي چيو اهي حديثون صحيح نه آهن- هائو باقي جيڪڏهن مسجد نبوي، ۾ نماز پڙهڻ جي ارادي سان وڃجي ته جائز آهي جو انجي فضيلت ۾ حديث آئي آهي: "لا تشد و الرجال" جي حديث جو دليل ورتائين. مون چيو ته هن حديث مان ته اهو ثابت آهي ته روءِ زمين جي مسجدن ۾ ڪنهن کي به (اهڙي) فضيلت حاصل نه آهي مگر هنن ٽن مسجدن کي ١- مسجد حرام ٢- مسجد اقصي ۽ ٣- مسجد نبوي، باقي هن حديث مان اهو ته ثابت نٿو ٿئي ته انبيائن ۽ اوليائن لاءِ شدرحال (سافري ڪرڻ) جائز نه آهي. نجدي چيو ته اثبات ۽ عدم تي تخصيص ٿو ڪري.

پوءِ مون پڇيومانس ته اي شيخ ڪهڙو ڏنڌو ڪندو آهين؟ نجدي چيو ته تجارت، ان لاءِ بمبئي ۽ ٻين هنڌن آمدرفت ڪندو آهيان. تنهن تي مون چيو ته جنهن صورت ۾ شد رحال فقط ٽن مسجدن لاءِ خاص آهي، ته پوءِ تجارت وغيره لاءِ مسافري ڇو ٿا ڪريو؟ ڇو جو شد رحال ڪانسواءِ سفر ڪرڻ ته ناممڪن آهي. ان ڪانپوءِ گهڙي کن خاموش رهيو ۽ بس ڪري ويهي رهيو.

پوءِ مون پڇيومانس ته ڪهڙي ڪم سان مون وٽ آيا هئا، چيائين ته "جئت لا زورڪ" تنهنجي زيارت ڪرڻ آيو آهيان. تنهن تي مون چيومانس "والعجب يا ايها الشيخ جئتني لزيارتي و تمنعني عن سلامه عليه و علي آله و اصحابه اجمعين." معني ته عجب آهي جو تون منهنجي زيارت لاءِ آيو آهين ۽ مونکي حضرت سيد الاولين و الاخرين جي زيارت کان منع ٿو ڪرين!! هي ٻڌڻ سان ئي نجدي اٿيو ۽ هليو ويو ۽ بحث پورو ٿيو.

خواجہ محمد حسن جان اڪيڊمي

پاران حضرت خواجہ محمد حسن جان ۽ حضرت سائين شاهہ آغا جن جا هيٺ ڏنل ڪتاب شايع ڪرائي مفت تقسيم ڪيا ويندا. انهيءَ سلسلي ۾ ڪوبہ ديندار دوست مالي تعاون ڪرڻ چاهي تہ هيٺ ڏنل ائڊريس تي خط ڪتابت ذريعي رابطو قائم ڪري يا روبرو ملاقات ڪري.

خادم نور محمد پڙهڻ
حضرت خواجہ محمد حسن جان اڪيڊمي
مارڪيٽ روڊ، حيدرآباد

شايع ٿيندڙ ڪتابن جي فهرست

۱- انيس المريدين	(فارسي)	حضرت خواجہ محمد حسن جان
۲- العقائد الصحيحة	(عربي)	حضرت خواجہ محمد حسن جان
۳- شرح حڪم	(فارسي)	حضرت خواجہ محمد حسن جان
۴- طريق نجات	(عربي)	حضرت خواجہ محمد حسن جان
۵- الاصول الاربعة	(فارسي)	حضرت خواجہ محمد حسن جان
۶- انتخاب مڪتوبات	(فارسي)	حضرت سائين شاهہ آغا
۷- اربعين مڪتوبات	(فارسي)	حضرت سائين شاهہ آغا
۸- برگ سبز	(فارسي)	حضرت سائين شاهہ آغا
۹- مونس المخلصين	(فارسي)	حضرت سائين شاهہ آغا

خواجہ محمد حسن جان اڪيڊمي پاران، حضرت خواجہ محمد حسن جان جو لکيل "صحيح عقيدا" محترم غلام اڪبر جتوئي ۽ محترم ڊاڪٽر عبدالقادر جتوئي، سنڌ اڪيڊمي پرنٽرس ڪالي روڊ، حيدرآباد مان ڇپرائي AC - 11 5 جيڪب لائينس ڪمپليڪس، ڪراچي مان پڌرو ڪيو.

صحيح عقيدا مفت گهرائڻ لاءِ لکپڙهہ ڪندا.

حاجي غلام اڪبر جتوئي	نور محمد پڙهڻ
AC - 11 5 جيڪب لائينس	حضرت خواجہ محمد حسن جان اڪيڊمي
ڪمپليڪس، ڪراچي	مارڪيٽ روڊ، حيدرآباد

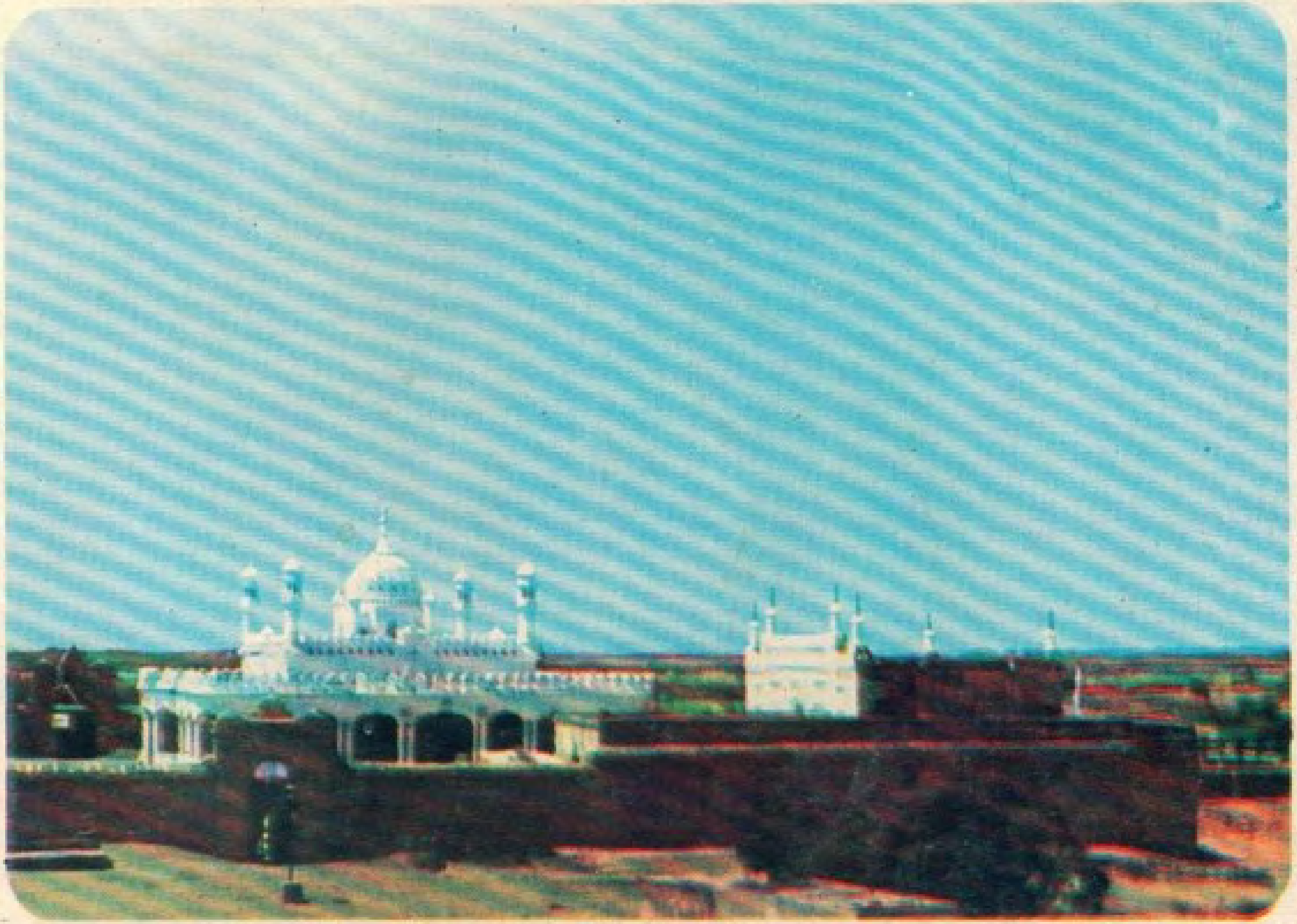

مقبرو شريف حضرت خواجه عبدالرحمان جان ، حضرت خواجه محمد حسن جان،
حضرت شاه آغا ۽ حضرت خواجه غلام علي جان